

Zeeuws blad voor erfgoedliefhebbers Erfgoed

Inhoud

- 2 SCEZpresse
- 3 Vliegveld Haamstede
- 7 Europees Erfgoedjaar:
over de grenzen heen kijken
- 10 Grafmonumenten van
Jan Pieter van Burscheit
in Zeeland
- 13 Plannen nieuw museum
Domburg
- 14 SCEZ en SLZ om tafel met
boerderijeigenaren
- 16 Trots op mijn monument
- 19 Oriëntatie Scilda-studenten
op monumenten
- 20 De archeologische collectie
van het Zeeuws Genootschap
- 22 Polderhuis vernieuwt vaste
expositie
- 24 Uit Zeeuwse bodem
- 27 Onderzoek voor het voetlicht
- 28 ERFGOEDallerlei
- 31 - Colofon
- MONUMENTaal

Bij de omslag

In 1937 arriveerde mw. Kersten als 25.000^{ste} passagier op vliegveld Haamstede. V.l.n.r. (voorstel rij) Willem Dijkmeester, zijn moeder mw. Dijkmeester-van der Lek de Clercq, Frans Dijkmeester (later burgemeester van Zierikzee), mw. Röell-Cramer, jhr. Röell (burgemeester van Haamstede) en met bloemen, mw. Kersten-Barselink (collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland).

Volg de SCEZ op Twitter

@erfgoedzeeland

“Zorgen jullie maar voor een landingsbaan”, zou @KLM directeur Plesman tegen bank-directeur Cock uit Zierikzee gezegd hebben, “dan zorgen wij voor een vliegverbinding”. Lees het in [#Zeeuws](#) [#Erfgoed](#)

SCEZ en [@SLZeeland](#) om tafel met boerderijeigenaren in [#Zeeland](#) over hun plannen voor hun [#boerenerf](#). Project Betere Bestemming voor de [#Boerderij](#) einde dit jaar afgerond

“Drie jaar lang stond er ‘anno 1610’, dat klopte niet”, vertelt trotse [#monument](#) eigenaar Toine over ‘Het Cromhout’, een voormalig pakhuis in [#Veere](#). De verbouwing was een hele klus, maar het is nu een heerlijke plek

SCEZpresse

Erfgoed is van ons allemaal, toch? Dat was het wat voorzichtig geformuleerde thema dat centraal stond op het Nationaal Monumentencongres van 8 november. Plaats van handeling was de voormalige Prodentfabriek in Amersfoort, gebouwd in 1936 en herbestemd tot evenementenlocatie. We zaten in de Productiehal waar bijna tachtig jaar de bekende tandpasta is gemaakt. Niet dat je dat nog rook maar er waren toch duidelijke sporen van het oorspronkelijke gebruik overgebleven, zoals de wanden met geglaazuurde tegeltjes en de bevestigingspunten van de productielijnen in de vloer.

Het thema leidde plenair en in de verschillende werksessies tot uiteenlopende discussies. Ik kreeg de indruk dat iedereen wel vond dat het erfgoed van ons allemaal zou moeten zijn, maar dat iedereen zich tegelijkertijd ook realiseerde dat daaraan een niet gering probleem is verbonden. Erfgoed laat zich namelijk in een sterk veranderende samenleving hoe langer hoe lastiger definiëren. Wat is ‘erfgoed’ eigenlijk en wie is ‘ons’? Als de samenleving uiteindelijk bepaalt wat wel of geen erfgoed is en de samenleving verandert, dan kan het niet anders dan dat erfgoed onderhevig is aan een zekere dynamiek. Er komt wat bij en er gaat wat af. En wat blijft kan in vorm en bestemming veranderen.

De Prodentfabriek laat zien dat het koppelen van kwaliteiten en belangen (economisch, maatschappelijk, sociaal, cultuurhistorisch, stedenbouwkundig) winst oplevert. Die kwaliteiten en belangen zijn in een open proces benoemd, met inbreng van oorspronkelijke gebruikers, omwonenden, initiatiefnemers en ontwikkelaars, overheden en andere belanghebbenden. Zo is een breed en succesvol draagvlak ontstaan. Ook in Zeeland hebben we daar goede voorbeelden van. Ik noem bijvoorbeeld de (herbestemde) kerken van Westdorpe (de Kirke) en Sas van Gent (de Cuyperskerk). Beide kerken zijn op 2 november bezocht door leden van Provinciale Staten in het kader van hun werkbezoek aan de SCEZ. Bij deze twee initiatieven was eveneens sprake van een breed gedeelde samenhang van kwaliteiten en belangen die uiteindelijk heeft geleid tot de keuze voor behoud en herbestemming.

Dat we in Zeeland veel en gevarieerd erfgoed hebben wordt in deze laatste Zeeuws *Erfgoed* van het jaar weer eens bevestigd. Mijn favoriete erfgoedobject deze keer is jammer genoeg slechts in foto's en tekeningen bewaard gebleven: de Scheldemeeuw uit 1936. Het was een ultralicht vliegtuig ‘avant la lettre’, waarvan er maar een is gebouwd. Wie heeft hem nog zien vliegen?

Wim Scholten, directeur

Ruïnes zijn zeldzaam in Zeeland. Dit is de ruïne van de kerk van Buttinge. De aan de heilige Michaël gewijde kerk is tijdens de Opstand (1568-1648) door oorlogshandelingen deels verwoest. Tot in de zeventiende eeuw zijn pogingen ondernomen om de kerk te herbouwen. Tevergeefs. Buttinge werd een dorp zonder kerk en daardoor een ‘gekrompen dorp’. Wat rest is een massieve hoop stenen, compleet met vegetatie. Ik vind het een monument op zich.

De opening van vliegveld Haamstede op 4 mei 1931. In het midden, met regenjas over de arm, initiatiefnemer J.J. Cock (collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland).

In juni 1931 ging de Zeeuwse luchtlijn Rotterdam Waalhaven - Haamstede van start.

“Zorgen jullie maar voor een landingsbaan op dat eiland”, zou KLM-directeur Plesman tegen bankdirecteur Cock uit Zierikzee gezegd hebben, “dan zorgen wij voor een snelle vliegverbinding.

In 1924 vloog voor het eerst een toestel van de KLM van Amsterdam naar Batavia (huidige Jakarta) in (voormalig) Nederlands-Indië. Het was een demonstratievlucht, bedoeld om de technisch mogelijkheden te verkennen. De reis duurde drie weken en ging met veel moeilijkheden gepaard; zo brak onderweg het landingsgestel af en moest ook een keer van motor worden gewisseld.

Bemanning en toestel maakten de terugreis per boot, maar de drie piloten werden als helden ingehaald. De gedachte ontstond om een regelmatige lijndienst naar Nederlands-Indië te beginnen. KLM-directeur Plesman concludeerde evenwel dat de gebruikte eenmotorige Fokker F VII daarvoor ongeschikt was. Een groepje vooraanstaande Nederlanders besloot hierop geld in te zamelen voor de aankoop van twee driemotorige vliegtuigen, die aan de KLM zouden worden aangeboden. De initiatiefnemers richtten het Nationaal Comité Bevordering Luchtvaart Nederland - Indië op. De bedoeling was dat er naast het Nationaal Comité overal in het land plaatselijke commissies zouden komen die de fondsen moesten werven.

Crowdfunding, zouden we tegenwoordig zeggen. De Zierikzeese burgemeester Fokker zag wel wat in het plan. Hij vroeg J.J. Cock, de directeur van de plaatselijke hypotheekbank, om zo'n actiecomité voor Schouwen-Duiveland op te richten. Op donderdag 30 april 1925 vond in Sociëteit Concordia in Zierikzee de oprichtings-

vergadering plaats. Cock werd gekozen tot voorzitter, boekhandelaar J.E. van den Broek tot secretaris.

Toen Cock bij Plesman in Den Haag op bezoek ging en zich daar liet ontvallen dat de reis vanuit Zierikzee hem bijna een dag had gekost, merkte die op dat zo iets per vliegtuig niet lang hoefde te duren. "Zorgen jullie op dat eiland maar voor een landingsterrein, dan zorgt de KLM voor een luchtverbinding naar Rotterdam", zou hij gezegd hebben. De opmerking van Plesman sloeg bij Cock in als een bom. Al op de avond van zijn terugkomst riep hij zijn actiecomité bij elkaar. De fondsenwerving voor de luchtlijn naar Indië werd op een laag pitje gezet: er moest eerst een vliegverbinding naar Schouwen-Duiveland komen. Het eiland moest uit zijn isolement worden verlost!

Groot succes

Cock en Van den Broek gingen op zoek naar financiers en naar een geschikt landingsterrein. Weinigen zagen deze plannen als realistisch. "Als de voorzitter [Cock] en de secretaris [Van den Broek] zich samen op straat bevonden", schreef Van den Broek later, "kon het voorkomen dat een Zierikzeeënaar naar zijn voorhoofd wees". Het vinden van een bruikbaar en betaalbaar terrein viel dan ook bitter tegen. Pas in maart 1929 meldde notaris Korteweg dat er een geschikt terrein vlak achter de duinen in Haamstede te koop stond. Vervolgens gingen de ontwikkelingen

Op 8 augustus 1934 werd het stationsgebouw van de KLM feestelijk geopend. Vóór het gebouw een Koolhoven-dubbeldekker en een driemotorige Fokker (collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland).

razendsnel. Een projectontwikkelaar, de NV Nieuw Haamstede, wilde er een tuinbouwbedrijf vestigen en vakantiewoningen bouwen, in combinatie met een vliegveld. De ontwikkelingsmaatschappij stelde de grond gratis ter beschikking. Cock onderhandelde met de gemeente Haamstede, de Rijksluchtvaartdienst en met de KLM, zette een publiciteitscampagne op touw en slaagde er in om alle neuzen dezelfde kant op te krijgen. Een terrein in de buurt van de vuurtoren werd geëgaliseerd en ingezaaid en in juni 1931 ging de Zeeuwse luchtlijn Rotterdam Waalhaven - Haamstede met veel ceremonieel van start.

De vliegverbinding was vanaf de eerste dag een groot succes. Haamstede was al na korte tijd qua passagiers-aantal het derde vliegveld van Nederland. De passagiers waren voor een groot deel mensen die voor het eerst van hun leven een reisje per vliegtuig wilden maken. Maar voor anderen was de luchtlijn een wezenlijke vorm van openbaar vervoer. De reis van Rotterdam naar Haamstede werd bekort van zes of zeven uur tot minder dan een half uur. Nogal wat welgestelden lieten zich per KLM van en naar hun vakantiewoning in Schouwens westhoek brengen. Een extra stimulans kreeg het vliegverkeer toen de lijn in het voorjaar van 1932 verlengd werd naar Vlissingen, en

- in 1933 - naar Knokke. Het vliegveld kreeg een radiobaken en een echt stationsgebouw. Aanvankelijk werd er gevlogen met twee- en driemotorige Fokkers, maar later ook met de ultramoderne aluminium Douglas DC-2.

Het goederenvervoer stelde weinig voor: in het topjaar 1938 werd achttien ton vracht vervoerd, ongeveer tien kilo per vliegtuig. Ook voor het personenvervoer naar Schouwen-Duiveland was de luchtlijn in absolute zin misschien niet heel belangrijk, maar het eiland werd er door 'op de kaart' gezet. Vooral de westhoek met zijn natuurschoon kreeg landelijke publiciteit.

Oorlogsgeweld

Vliegveld Haamstede werd niet uitsluitend gebruikt door de burgerluchtvaart. Halverwege de jaren dertig werd er een militaire vliegschool gevestigd, waarbij uit voorzorg de vuurtoren van de bekende rood-witte spiraalbeschildering werd voorzien. In de periode na de mobilisatie op 28 augustus 1939 werd er een deel van de Nederlandse luchtvloot met aanvalsvliegtuigen gestationeerd. Bij de Duitse inval behoorde vliegveld Haamstede dan ook tot de allereerste doelen. Op 10 mei 1940, bij het krieken van de dag, werd het vliegveld beschoten en gebombardeerd waarbij bijna alle vliegtuigen, die voor het merendeel buiten geparkeerd stonden, verloren gingen. De hangar en het stationsgebouw raakten zwaar beschadigd. Direct na de capitulatie van het Nederlandse leger nam de Duitse Luftwaffe bezit van het vliegveld. Dat had een reden: de Duitsers waren van plan later dat jaar Engeland binnen te vallen en hadden alle vliegvelden langs de Nederlandse kust als uitvalsbasis nodig. Haamstede was niet geschikt voor zware bommenwerpers, maar jachtvliegtuigen konden er, nadat het terrein enigszins was vergroot, probleemloos landen en opstijgen. Eromheen werden al in de zomer van 1940 bunkers, barakken, brandstof- en

Aantallen passagiers van en naar Haamstede

1931	410	1934	6968	1937	5359
1932	1077	1935	6019	1938	8837
1933	2629	1936	5639	1939	6075

De terugval na 1935 was het gevolg van een aantal vlieggrampen waarbij de KLM betrokken was. Na het topjaar 1938 werd het civiele vliegverkeer op 23 augustus 1939 gestaakt vanwege de algemene mobilisatie.

In 1958 werd het vliegveld op rijkskosten teruggebracht in de vooroorlogse staat. De Rijksluchtvaartdienst gaf echter geen toestemming voor ingebruikname (collectie ZB| Planbureau en Bibliotheek van Zeeland / Beeldbank Zeeland).

munitiedepots aangelegd. Nieuw-Haamstede werd in zijn geheel *Sperrgebiet*, waar men zonder speciale *Ausweis* niet mocht komen.

De aanval op Engeland werd door Hitler afgeblazen. Vliegveld Haamstede verloor daardoor aan militaire betekenis en werd nog maar af en toe gebruikt. Toen de Duitsers in 1943 voor het eerst aan de verliezende hand waren - ze verloren in het oosten snel terrein aan de Russische legers, terwijl de geallieerde troepen zich in het westen voorbereidden op een invasie - realiseerden zij zich dat vliegveld Haamstede geschikt zou zijn voor vijandelijke luchtlandingen. De Luftwaffe trok zich uit Haamstede terug en droeg het terrein over aan de Wehrmacht, die het direct ontmantelde. De meeste van de nog maar net voltooide versterkingen werden afgebroken, het grasveld werd omgeploegd en doorgraven met greppels. Op regelmatige afstanden werden landmijnen neergelegd. Eén zo'n mijn werd een Amerikaans transportvliegtuig, dat in september 1944 op weg naar de Slag om Arnhem een noodlanding op het vliegveld wilde maken, noodlottig. In en op de duinen verschansten de Duitsers zich in hun Atlantikwall tot zij zich in april 1945 via de haven van Scharendijke uit Schouwen-Duiveland terugtrokken.

Ravage

Na de bevrijding in mei 1945 wilden alle partijen de oude situatie wat betreft vliegveld Haamstede zo snel mogelijk herstellen. Dat viel niet mee, want het vliegveld was een ravage en de KLM was al haar vliegtuigen kwijtgeraakt. De Rijksluchtvaartdienst (RLD) liet weten dat er plannen waren voor een regeringsvliegdiens waarin Haamstede zou worden opgenomen. De eerste prioriteit was het opruimen van de 1800 mijnen die de Duitsers op het vliegveld hadden achtergelaten. Vervolgens moesten de negen kilometers aan greppels worden gedicht. De gemeente Haamstede,

intussen eigenaar van het vliegveld, en de KLM hadden daarvoor geen geld, Defensie had geen interesse en het Rijk, formeel verantwoordelijk voor het herstel van oorlogsschade, had andere prioriteiten.

Daar kwam bij dat er in de tussentijd veel veranderd was. De naoorlogse vliegtuigen hadden lange start- en landingsbanen nodig. Volgens de nieuwste internationale eisen voor de burgerluchtvaart moest een vliegveld een verharde startbaan hebben van minstens 1280 meter lang en vanuit meerdere windrichtingen kunnen worden aangevlogen. Dit betekende dat vliegveld Haamstede vergroot moest worden. De RLD maakte daarvoor in 1947 een plan. Kort daarop haakte de KLM plotseling af; op alle binnenlandse luchtlijnen bleek de luchtvaartmaatschappij namelijk zware verliezen te lijden. Het besluit van de KLM had grote gevolgen: zonder de KLM was vliegveld Haamstede nauwelijks levensvatbaar. Het door de RLD gemaakte plan bleek onuitvoerbaar en het terrein bleef er desolaat bij liggen.

Alles veranderde door de stormramp van 1 februari 1953, waarbij nagenoeg heel Schouwen-Duiveland onder water kwam te staan. Rijkswaterstaat (RWS), belast met het dijkherstel, maakte zich vooral grote zorgen over de dijkdoorbraak aan de Schouwse zuidkust, bij de Schelphoek. Daar ontwikkelde zich in zeer korte tijd een stroomgat van catastrofale proporties. Voor de sluiting hiervan zou zeer veel materiaal nodig zijn en het was niet duidelijk hoe dit naar het rampgebied kon worden getransporteerd. De haventjes aan Schouwens zuidkust waren namelijk allemaal onbruikbaar geworden. Aanvoer door de lucht via een noodvliegveld leek opeens een goede optie. RWS besloot om op het oude vliegveld Haamstede een airstrip te maken, waarop kleine vrachtvliegtuigen (DC-3's) zouden kunnen landen. Een smalle strook (760 x 150 meter) van het veld werd, helaas zonder daarbij de RLD te consulteren,

Sinds eind jaren vijftig van de twintigste eeuw wordt vliegveld Haamstede alleen nog voor de zweefvliegsport gebruikt. Tweezits Goevier van de Eindhovense Aeroclub, rond 1960 (collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland).

geëgaliseerd en verhard met hoogovenslakken. Die werden afgedekt met een dunne asfaltlaag. Maar terwijl men in augustus 1953 nog met de verharding bezig was, werd de doorbraak bij Schelphoek gedicht. Hierdoor werd de startbaan in feite overbodig.

Na de stormramp wilde de gemeente Haamstede in het belang van het toerisme een spoedige heropening van vliegveld Haamstede. De RLD weigerde echter een vergunning af te geven. Het terrein zou veel ruimer moeten worden geëgaliseerd. Tot die tijd moest voorafgaand aan elke landing schriftelijk toestemming aan de RLD worden gevraagd.

Rivaliteit

De KLM had dan wel afgehaakt, er waren andere partijen die interesse hadden in een luchtdienst op Schouwen. Een luchtvaartonderneming overwoog het instellen van een luchtdienst Rotterdam-Haamstede-Axel. Een andere maatschappij dacht aan een luchtdienst van Haamstede naar het Britse Southend. De RLD bleef eisen dat het veld vanuit meerdere richtingen kon worden aangevlogen. Hiervoor moest het vliegveld geëgaliseerd worden, maar de gemeente miste hiervoor de financiën. Burgemeester Röell stelde zich op het standpunt dat egalisatie van het terrein beschouwd moest worden als herstel van oorlogsschade, waarvoor het Rijk dus verantwoordelijk was.

De lobbyactiviteiten leidden uiteindelijk tot resultaat. In 1958 werd het terrein, op kosten van het Rijk, geëgaliseerd en teruggebracht in de toestand van 1939. Wel bleef de startbaan uit 1953 liggen. Omdat op het kale stuifzand niets wilde groeien, werden grote hoeveelheden compost vanuit Vlaardingen aangevoerd. Helaas waren het voorjaar en de zomer van 1959 extreem droog. Het nieuw ingezaaide gras sloeg hierdoor niet goed aan (volgens sommigen was een verkeerde grassoort ingezaaid) en er ontwikkelden zich opnieuw stuifkuilen en graspollen. De goedkeuring van de RLD om het veld in gebruik te nemen bleef daarom uit.

Alleen zweefvliegtuigen mochten er opstijgen en landen. Korte tijd later kondigde een Rotterdamse ondernemer, Theo Sinnige, aan dat hij in de zomer van 1960 met een klein vliegtuig dagelijks tussen Rotterdam-Zestienhoven en Haamstede wilde gaan vliegen. Maar in april 1961 keurde de RLD het veld opnieuw af: de noodstartbaan moest opgeruimd worden, het gras werd te dun bevonden en het veld moest opnieuw geëgaliseerd worden. Het was voor de initiatiefnemers om moedeloos van te worden.

Sinnige gaf echter niet op. In oktober 1961 kreeg hij een concessie van de minister van Verkeer en Waterstaat om een luchtdienst tussen Rotterdam en Haamstede te exploiteren. Hij mocht wel op Haamstede vliegen, hij mocht er van de RLD - nota bene een afdeling van datzelfde ministerie - alleen niet landen! De RLD bleef volhouden dat de startbaan moest worden verwijderd. De gemeenteraad van Haamstede was laaiend. "De achtergrond van deze hele kwestie is de rivaliteit tussen de Rijksluchtvaartdienst en Rijkswaterstaat", merkte de *Zierikzeesche Nieuwsbode* terecht op.

Intussen kalfde het draagvlak onder de bevolking voor een volwaardig vliegveld in rap tempo af. De Grevelingendam was immers in aanleg, Schouwen-Duiveland zou spoedig over de weg bereikbaar zijn waardoor een vliegveld niet langer nodig was. In 1966 verklaarde de Rijksluchtvaartdienst: "Op grond van de terreingesteldheid is het luchtvaartterrein Haamstede krachtens artikel 15 ongeconditioneerd gesloten. Dit laat geen ontheffingsmogelijkheid open." Deze beslissing bood inderdaad geen openingsruimte, want sindsdien mag vliegveld Haamstede alleen nog gebruikt worden voor de zweefvliegsport.

Jop Steenhof de Jong

Jop Steenhof de Jong (1945) publiceerde een aantal boeken en artikelen over de geschiedenis van Schouwen-Duiveland. Dit artikel is mede gebaseerd op het boek *Een eeuw Nieuw-Haamstede*, dat hij samen met Jeroen Rijpsma schreef.

Denarius, zilveren munt uit de Romeinse tijd, gevonden in Aardenburg.

Europees Erfgoedjaar: over de grenzen heen kijken

Erfgoed verbindt, Europa inspireert. Onder dat motto werd het jaar 2018 uitgeroepen tot Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed. Elke maand had een ander thema en dus keken we elke maand met een andere blik naar het erfgoed in Zeeland. De laatste drie maanden van het jaar stonden in het teken van opgegraven geschiedenis, religieus verleden en grenzeloos erfgoed.

Opgegraven geschiedenis

De Zeeuwse bodem bevat veel sporen van onze geschiedenis. Al sinds het begin van de negentiende eeuw doen wetenschappers en amateurarcheologen onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van een stad of streek. Opgravingen vertellen ons meer over de bewoners en hun gebruiken. Archeologie laat ook zien hoe invloeden vanuit heel Europa hun sporen hier hebben achtergelaten.

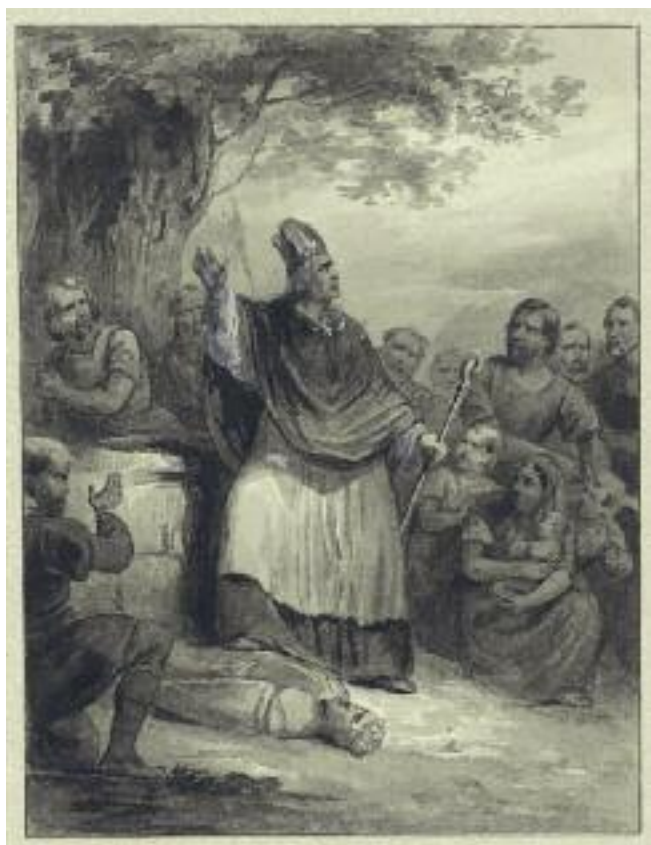
Zonder twijfel is Aardenburg de plaats waar in Zeeland de meeste opgravingen hebben plaatsgevonden. Het is de enige plaats in Nederland waar zich in de bodem nog resten bevinden van een groot steunpunt van de Noordzeekustverdediging uit de Romeinse tijd. Drie keer werd hier een militaire versterking gebouwd. Van de eerste versterking (rond 170 na Christus) zijn alleen gebouwenresten bewaard gebleven. Van het tweede *castellum* (rond 190 na Christus), dat een aarden verdedigingswal had, zijn resten opgegraven van een groot hoofdkwartier en barakken voor manschappen. De versterking werd dertig jaar na de aanleg verbouwd; het hoofdkwartier werd uitgebreid, er kwam een kleine tempel en buiten de wal werd een nieuwe verdedigingsgracht gegraven. Dit kamp werd omstreeks

het jaar 240 verwoest en verlaten. Ongeveer twintig jaar later werd op dezelfde plaats een nieuw fort gebouwd, nu omgeven door een stenen verdedigingsmuur met ronde torens en een vijftien meter brede gracht. Dit fort bleef in gebruik tot ongeveer het jaar 290.

Behalve over de militaire versterking kwamen we dankzij opgravingen in Aardenburg ook meer te weten over het dagelijks leven en de contacten van de mensen die in dit gebied woonden. Zo werden resten gevonden van kersen, pruimen en walnoten, vruchten die de Romeinen in onze streken introduceerden.

In de Romeinse tijd lag er in de buurt van het huidige Colijnsplaat een havenplaats, Ganuenta. De locatie kwam aan het licht toen in 1970 delen van altaren voor de inheemse godin Nehalennia werden opgegraven. Ganuenta vormde een schakel in de overzeese handel vanuit Nederland, België en Duitsland naar Engeland en Frankrijk. Hier werden regionale producten als zout, vissaus en aardewerk verhandeld, maar ook luxe aardewerk en wijn. Nehalennia gold als de beschermgodin van de schepen, opvarenden en handelswaar. Recent is in Colijnsplaat een

De Engelse zendeling Willibrord verkondigt het geloof op Walcheren. Hij heeft zijn voet op een omvergeworpen afgodsbeeld gezet. Zo verbeelde de tekenaar Johann Wilhelm Kaiser in 1840 Willibrords komst naar Walcheren (collectie Rijksmuseum Amsterdam).

informatiebord geplaatst met een *artist impression* van hoe Ganuenta er uit moet hebben gezien.

De oudste archeologische vondsten uit de vroege middeleeuwen in Zeeland komen van het strandgebied tussen Domburg en Oostkapelle en verwijzen onder meer naar de handelscontacten die er in dit gebied met andere delen van Europa waren. Er lagen hier verschillende nederzettingen. Sporen ervan en van de bijbehorende begraafplaatsen spoelden soms bloot op het strand. Ze moeten deel hebben uitgemaakt van Walichrum (waaraan Walcheren zijn naam dankt). Villa Walichrum was vanaf het eind van de zesde eeuw een koninklijk domein, een grote, bloeiende handelsnederzetting en een religieus centrum. De bewoners waren waarschijnlijk Sueven, oorspronkelijk afkomstig uit Noord-Duitsland. De nederzetting bestond tot het eind van de tiende eeuw.

In de Zeeuwse bodem bevinden zich natuurlijk nog veel meer sporen van onze geschiedenis. Werktuigen en andere voorwerpen uit de prehistorie, en een rituele offerkuil bij Grijskerke van circa 185 voor Christus. Uit de late middeleeuwen resteren tientallen aarden heuvels, 'mottes', waarop ambachtsheren hun kasteel, in veel gevallen een houten verdedigingstoren, bouwden. En Zeeland heeft een relatief groot oppervlak aan verdrinken land en veel verdrinken dorpen. De belangrijkste daarvan is Valkenisse, waarnaar langdurig onderzoek is verricht.

Religieus verleden

Kerken en kloosters zijn beeldbepalende gebouwen in een stad of dorp. Hoe mensen vroeger hun geloof beleden en hoe belangrijk dat in hun leven was, is ook af te lezen aan

voorwerpen in museumcollecties en het voortbestaan van rituelen. De maand november in het Europese Erfgoedjaar draaide om het religieus verleden.

Aan goden gewijde altaren, zoals die voor Nehalennia, zijn stille getuigen van het geloofsleven van mensen in de Romeinse tijd. Het christendom kwam in de zevende eeuw naar het huidige Zeeland. Eligius, bisschop van Noyon en Doornik, verspreidde in deze contreien als eerste het christendom. Alleen in de omgeving van Aardenburg behielden zijn ideeën invloed.

Boven de Westerschelde ging de grootste invloed uit van Engelse zendelingen. Een van hen was de legendarische Willibrord, die in het jaar 690 naar Walcheren kwam om er het christendom te verkondigen. Hij kerstende in vijftig jaar tijd een groot deel van de Nederlandse kuststreken en stichtte de abdij van Echternach (Luxemburg). Over hem deden allerlei wonderverhalen de ronde. Zo zou hij bij Zoutelande een zoetwaterbron hebben opgewekt door met zijn staf een kruis in de aarde te tekenen. De Willibrordusput in het dorp herinnert daaraan. De kerken in Westkapelle en Oostkapelle werden aan Willibrord gewijd. Westkapelle groeide uit tot het centrum van de Willibrordverering en een bekend pelgrimsoord. De kerk bezat relikwieën van de zendeling, die vermoedelijk geschonken waren door de abdij van Echternach, waar Willibrord overleed.

Waarschijnlijk verloor het christendom aan invloed in de Vikingtijd, maar daarna verstevigde de kerk zijn greep. In de dertiende eeuw had bijna elk dorp in Zeeland wel een eigen kerk. Veel van de dorpen uit die tijd zijn ook naar hun kerk genoemd. Behalve kapellen en kerken werden door de hele provincie ook kloosters gebouwd. De kloostergemeenschappen maakten deel uit van kloosterorden die delen van Europa omspannen.

Een deel van de kerken en kloosters in Zeeland verdween nog in de middeleeuwen. Sommige dorpen - en daarmee ook de kerkgemeenschap - waren zo klein dat ze niet levensvatbaar bleken. De Beeldenstorm in 1566 richtte bovendien schade aan. Maar echt funest waren de beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog. In de strijd, die voor een belangrijk deel op het platteland werd uitgevochten, werden heel wat religieuze gebouwen verwoest. Die werden door geldgebrek niet allemaal weer opgebouwd.

Aan het eind van de zestiende eeuw kreeg in grote delen van Zeeland de reformatie voet aan de grond. Het humanistische gedachtegoed had vanuit elders in Europa al eerder die eeuw de Zeeuwse gebieden bereikt en daarop volgden de ideeën van Luther en Calvijn. De nieuwe, protestantse kerkgemeenten namen de oude katholieke kerkgebouwen in. Andere religieuze gezindten, in het bijzonder joden en katholieken, mochten hun geloof niet in het openbaar belijden.

Zeeland was diverse malen een toevluchtsoord voor mensen uit Europa die om geloofsredenen moesten vluchten: Zuid-Nederlanders aan het eind van de zestiende eeuw, Hugenoten uit Frankrijk vanaf de zeventiende eeuw en Salzburgers in de achttiende eeuw. Ook dankzij de vele

Grenspaal bij Retranchement ter markering van de Belgisch-Nederlandse grens.

handelsrelaties van de steden streken gelovigen uit alle windstreken hier neer.

Eind achttiende eeuw volgde in Nederland de politieke gelijkstelling van alle godsdiensten. Vanaf dat moment konden ook de andere religieuze gezindten meer naar buiten treden. De katholieken bouwden nieuwe kerken. In de protestantse kerken splitsten zich in en na de negentiende eeuw nieuwe geloofsrichtingen af. Dat werd ook zichtbaar in het straatbeeld. Niet alleen in de steden maar ook in veel dorpen staat daardoor meer dan één kerkgebouw. Als gevolg van de ontkerkelijking, een proces dat in de vorige eeuw inzette, hebben deze gebouwen inmiddels hun oorspronkelijke functie verloren en wordt er gezocht naar nieuwe vormen van gebruik.

Invloeden gingen niet alleen uit van mensen die Zeeland bezochten, maar ook van reizen die Zeeuwen zelf om geloofsredenen ondernamen. Daarvan getuigen pelgrimsinsignes, waarvan er in Zeeland vele duizenden in de bodem zijn gevonden. Daarvan getuigen ook verslagen van pelgrimsreizen, zoals het dagboek dat de edelman en ridder Mher Joos van Ghistele uit Zuiddorpe bijhield van de reis naar het Heilige Land die hij tussen 1481 en 1485 maakte. En ook uit kostbare herinneringsstukken blijkt dat men ver op reis ging. Een bijzonder fraai voorbeeld daarvan is de zilveren dekselbokaal van het Sint-Jacobsgilde uit Sint-Maartensdijk, die het gilde liet maken ter gelegenheid van een pelgrimstocht van gildebroeders naar Santiago de Compostella in 1595 en die in het Zeeuws Museum te zien is.

Grenzeloos erfgoed

Erfgoed houdt zich niet aan de grenzen van een provincie of land. Dat heeft het Europees Erfgoedjaar wel duidelijk gemaakt. Datgene waaraan wij voor een deel onze identiteit ontleen, komt vaak voort uit relaties die onze voorouders met andere gebieden in Europa onderhielden. Nieuwe producten maar ook gebruiken en opvattingen uit den vreemde bereikten Zeeland via de handel en scheepvaart, maar ook door de komst van reizigers en militairen. Vluchtelingenstromen hadden dezelfde invloed. Langs die weg werd bijvoorbeeld de bolus in Zeeland geïntroduceerd.

De geschiedenis is doortrokken van die contacten over en weer. Contacten tussen vrienden, maar ook tussen vijanden. Verdedigingslijnen getuigen ervan, in Zeeland opgetrokken omdat het gebied door zijn ligging in de Scheldedelta van militair-strategisch belang was. Zo herkennen wij nog de reeks ringwalburgen ter bescherming tegen de Vikingen, de Staats-Spaanse lijnen uit de periode van de Tachtigjarige Oorlog en later, en de Atlantikwall, in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers opgetrokken. Dit - soms nog beladen - erfgoed vertelt ook hoe vrienden en vijanden binnen Europa steeds veranderden.

Kijk op www.zeeuwseankers.nl voor verhalen en activiteiten in het kader van het Europese Erfgoedjaar. Volg ook @zeeuwseankers.nl op Twitter en Facebook.

Jeanine Dekker

Treurende putto op het wandgraf van Suzanna Maria Lonque, vrouwe van Oosterland (foto Dennis de Kool).

Grafmonumenten van Jan Pieter van Burscheit in Zeeland

Jan Pieter van Burscheit de Oude (1669-1728) heeft zich voornamelijk geprofileerd als beeldhouwer van religieuze beelden, kerkmeubilair, tuinornamenten en bustes van hoogwaardigheidsbekleders. Zijn zoon Jan Pieter van Burscheit de Jonge (1699-1768) geniet vooral bekendheid als architect. In hun atelier werden ook grafmonumenten vervaardigd. Op dat terrein hebben ze in Zeeland verschillende opdrachten ter hand genomen.

Jan Pieter van Burscheit senior en junior

Jan Pieter van Burscheit de Oude (1669-1728) was afkomstig uit Wormersdorf, een agrarisch dorp nabij Bonn. In 1691 vertrok hij op jonge leeftijd naar Antwerpen, waar hij zijn atelier vestigde. Dit atelier zou zich ontwikkelen tot een grote leverancier van beeldhouwwerk in de eerste helft van de achttiende eeuw. Na zijn dood zette diens zoon Jan Pieter van Burscheit de Jonge (1699-1768) het atelier voort. Van Burscheit junior wist zich op te werken tot een succesvol architect. In de Noordelijke Nederlanden heeft het Antwerpse atelier voornamelijk opdrachtgevers in Zeeland bediend. Deze bijdrage brengt de grafmonumenten die hij aldaar heeft vervaardigd in beeld.

Funerair oeuvre

Van Burscheit de Oude en Van Burscheit de Jonge hebben verschillende grafmonumenten vervaardigd. Aangezien vader en zoon bij de signering van hun werken doorgaans (vrijwel) identieke monogrammen hanteerden en bovendien bij verschillende projecten samenwerkten, is het niet altijd duidelijk of een beeldhouwwerk door de vader of zijn zoon werd vervaardigd. De beeldhouwwerken die in hun

atelier werden gerealiseerd hadden een dusdanige omvang en variëteit dat tevens een beroep werd gedaan op medewerkers. In 1705 vervaardigde Van Burscheit de Oude in de Sint-Christoffelkathedraal in Roermond een grafmonument ter herinnering aan bisschop Angelus d'Oignies et d'Estres. Dit is een van de weinige monumenten in de Noordelijke Nederlanden waarin een portretbuste is verwerkt.

In 1723 voltooiden vader en zoon Van Burscheit in de Nederlands-hervormde kerk van Oosthuizen een grafmonument ter ere van de in 1721 overleden François van Bredehoff. Bij dit grafmonument fungeert Minerva (Pallas Athena) als centrale figuur. Haar linkerhand rust op een portretmedaillon van François van Bredehoff (1648-1721), die vrijheer van Oosthuizen was.

Van Burscheit de Oude heeft tevens grafmonumenten in de Zuidelijke Nederlanden gerealiseerd, bijvoorbeeld het grafmonument (1706) van baron P.F. Roose van Boechout in de Brusselse Sint-Michielskathedraal. Ook Jan Pieter van Burscheit de Jonge heeft zich mede geprofileerd als funerair beeldhouwer. In Zeeland zijn drie grafmonumenten van zijn hand gelokaliseerd.

De twee wandgraven in de kerk van Burgh, vervaardigd door Jan Pieter van Bourscheit de Jonge (foto's Dennis de Kool).

Twee epitafen in Burgh

Het kerkgebouw van de Hervormde Gemeente Burgh telt vier verschillende grafmonumenten. De twee door Johannes Blommendael vervaardigde wandgraven werden belicht in het decembernummer van vorig jaar. De andere twee wandgraven zijn van de hand van Jan Pieter van Bourscheit de Jonge. Het eerste epitaaf werd circa 1719 vervaardigd ter nagedachtenis van David de Huybert. Dit wandgraf bestaat uit een zwart marmeren wandplaat met pilasters aan weerszijden. De wandplaat is voorzien van een Nederlandstalig grafschrift, waar onder meer is vermeld dat David de Huybert burgemeester van Middelburg was. Op de plint van de linker pilaster is de volgende signatuur aangebracht: 'PVBAURSCHEIT'. De letters V en B zijn in deze signatuur samengevoegd. Op de plint van de rechter pilaster staan de volgende letters: 'S.C:I.F.'. Afgaand op signaturen van andere werken staan deze letters voor Sculptor (of Statuarius) Caesaris en Inventor (et) Fecit. Jan Pieter van Bourscheit wees daarbij op zijn status als beeldhouwer van de keizer en op het gegeven dat hij het wandgraf zelf ontworpen en uitgevoerd heeft. Onder de wandplaat is een doodskop met twee beenderen geplaatst met een lauwerkrans en een zandloper op zijn hoofd. De zandloper is een attribuut van de dood. Links en rechts van de doodskop zijn ornamenten met grillige vormen en palmtakken aangebracht. De wandplaat heeft aan de bovenzijde een boogvorm, waarop een wapenschild is geplaatst. Het wapenschild wordt geflankeerd door twee strijdbare leeuwen. Boven het wapenschild zijn een borstharnas en helm geplaatst, met daarboven een kroon en een strijdbare

figuur met opgeheven zwaard. Het andere wandgraf, dat eveneens omstreeks 1719 werd vervaardigd, heeft een vrijwel identieke vormgeving. De Nederlandstalige graftekst maakt duidelijk dat dit monument is opgericht ter ere van Barbara Theodora van Willigen. Zij was gehuwd met Pieter de Huybert, de zoon van David de Huybert. Op dit wandgraf zijn geen leeuwen geplaatst, maar twee naakte jongetjes die een gekroond rond wapenschild met kwasten vasthouden en draperie wegtrekken. Verder zijn hier twee gekrulde voluten aangebracht, die we op het andere wandgraf niet aantreffen.

Noodlottige brand

Tijdens de brand van 1924 werd het interieur van de kerk verwoest en raakten alle wandgraven ernstig beschadigd. De wandgraven werden nadien gerestaureerd. In de Koninklijke Bibliotheek van Den Haag worden door Willem van der Lely vervaardigde afbeeldingen van de epitafen bewaard. De gerestaureerde wandgraven vertonen enkele verschillen ten opzichte van de tekeningen. De lay-outs van de gebeitelde grafteksten komen niet overeen met de tekeningen. De oorspronkelijke graftekst zal op enig moment op een nieuwe grafplaat zijn gebeiteld. Op de tekeningen zijn op de boogranden boven de grafplaten gebeeldhouwde linten afgebeeld met de woorden 'Waakt Huybert'. Deze gebeeldhouwde linten ontbreken bij de huidige epitafen. Op de tekeningen zijn op iedere pilaster vier wapenschilden bevestigd en zijn de gekroonde wapenschilden voorzien van symbolen, namelijk drie gekroonde vissen en/of drie hertenkoppen. Bij de gerestaureerde

wandgraven ontbreken deze wapenschilden en zijn op het gekroonde wapenschild de symbolen niet meer zichtbaar. Bij het grafmonument van David de Huybert zijn deze zichtbaar weggehakt. Dat zal tijdens de Franse overheersing zijn gebeurd. Op de tekening houden de leeuwen speren met vaandels vast. Deze speren ontbreken bij het huidige monument.

Een wandgraf in Oosterland

In opdracht van Suzanna Maria Lonque (1699-1752), vrouwe van Oosterland, beeldhouwde Jan Pieter van Burscheit de Jonge een grafmonument in het kerkgebouw van de Hervormde Gemeente Oosterland. Deze opdracht werd reeds voor haar dood verleend. In 1750 bezocht ze samen met haar belangenbehartiger Jacob van Citters de beeldhouwer in Antwerpen om over het concept van het grafmonument te spreken. Het moest een zo perfect mogelijk monument worden voor haar illustere familie. In eerste instantie diende Van Burscheit de Jonge een ontwerp voor een staand monument in. Kennelijk was dit monument te duur, want een ontwerp voor een goedkoper epitaaf werd uiteindelijk goedgekeurd. De levering van het epitaaf verliep uiteindelijk traag. Dit had verschillende oorzaken. De lat lag hoog, Van Burscheit de Jonge kampte met gezondheidsklachten en had het erg druk. De vrouwe van Oosterland was ontevreden over de voortgang, maar de opdracht werd niet ingetrokken. Toen het monument eindelijk voltooid was, werd het vervoer per schip door werklieden van de beeldhouwer begeleid. Aanvankelijk was het de bedoeling dat rond het epitaaf een ijzeren hek zou worden geplaatst, maar dit plan werd niet uitgevoerd. Mogelijk was er onenigheid ontstaan over de prijsopgave van de smid.

Treurende putto

Pas in 1758, vijf jaar na het overlijden van de opdrachtgeefster, was het grafmonument in de kerk te Oosterland opgesteld. Het epitaaf, dat deels eigenhandig en onder toezicht van Jan Pieter van Burscheit de Jonge tot stand kwam, behoort tot zijn belangrijke werken. De zittende treurende putto werd door meester-beeldhouwer Cornelis van Dael vervaardigd. Het huilende jongetje veegt met een draperie zijn tranen weg, houdt een toorts naar beneden en leunt met de rechterarm op een doodshoofd. Op de rand van de gedoecerde zwarte wandplaat is een cartouche met een gekroond wapenschild geplaatst. Aan weerszijden daarvan zijn uitdovende toortsen gepositioneerd, die het uitdoven van het leven symboliseren. Verder zijn twee beeldhouwde slingers aangebracht met kwasten die rond de witmarmeren grafplaat zijn gedrapeerd. Aan ieder lint zijn acht familiewapens van de families Cau en Lonque bevestigd. Daarboven bevindt zich een gevleugeld doodshoofd, die het 'vlieden' van de tijd symboliseert. Het centrale medaillon bevat een Latijnse inscriptie, die verwijst naar de overledene en haar man en tevens een christelijke boodschap bevat. Een vergelijkbare putto is aanwezig op een monument dat Van Burscheit de Oude in Antwerpen heeft vervaardigd ter ere van pater Abraham van Creyn. Treurende kindertjes konden het verdriet op een aandoenlijke manier verbeelden. Vroege voorbeelden zijn grafmonumenten in Rome van de beeldhouwer François Duquesnoy (1597-1643). Ook tijdgenoten van Jan Pieter van Burscheit de Jonge, bijvoorbeeld Jan Baptist Xavery

Het wandgraf in de kerk van Oosterland (foto Dennis de Kool).

(1697-1742), hebben treurende putti in grafmonumenten geïntegreerd. Andere in het oog springende details zijn de vergulde ornamenten met asymmetrische en grillige schelp- en bladmotieven. Franse prenten zullen daarbij als inspiratiebron hebben gediend. Het had weinig gescheeld of Jan Pieter van Burscheit de Jonge had nog een grafmonument in Zeeland vervaardigd, namelijk het grafmonument voor Pieter Mogge in Dreischor. Op verzoek leverde Van Burscheit een ontwerp en enkele adviezen, maar deze opdracht werd uiteindelijk verleend aan Anthony de Wapperom en Matthijs van Nooyen.

Dennis de Kool

Dennis de Kool is als onderzoeker verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. In *Zeeuws Erfgoed* 2017 | nr. 4 verscheen van zijn hand 'Bijzonder funerair erfgoed in Burgh'.

Literatuur

- Baudouin, F.S.E. (1994) *Architect Jan Peter van Burscheit De Jonge, 1699-1768*, Liers Genootschap voor Geschiedenis: Lier.
- Breedveldt Boer, I.M. (2003) *Tekenen en vassen: het bedrijf van Jan Peter van Burscheit (1699-1768) en de architectuur in het tweede kwart van de achttiende eeuw*, Utrecht (proefschrift).
- Broeke, M. van den (2016) *'Het pryel van Zeeland'. Buitenplaatsen op Walcheren 1600-1800*, Uitgeverij Verloren: Hilversum.
- Jansen, A. & C. van Herck over J.P. Van Burscheit I en II, *Antwerpse beeldhouwers uit de achttiende eeuw*, in *Jaarboek Oudheidkundige Kring Antwerpen* (1942), pag. 35-106.
- Vermeulen, F. (1924) 'De kerk te Burg op Schouwen verbrand' in: *Bulletin KNOB*, Jaargang 25, pag. 270-273.
- Werf, L.M. van der & J.H. Simmelink (2007) *De oudste kerk in Oosterland door de tijd heen*, Kerkenraad van de Hervormde Gemeente Oosterland.
- Website Stichting RKD - Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis: <https://rkd.nl>
- Website Erfgoed Leiden en Omstreken: www.erfgoedleiden.nl.

Plannen nieuw museum Domburg

Het nieuwe Marie Tak van Poortvliet Museum blaast kunstenaarskolonie Domburg nieuw leven in. Althans, dat zijn de plannen. Het is de bedoeling dat in de duinen, met zicht op zee, een tot de verbeelding sprekend gebouw verrijst. Architect Cees Dam, zeker niet de minste, tekent voor het ontwerp. Het moet zijn *lieu de mémoire* worden.

Het huidige museum zit wat verstopt in de hoofdstraat van het mondaine badplaatsje en de kunstenaarskolonie Domburg. Via een steegje kom je uit bij een gebouw dat lijkt op het tentoonstellingsgebouwtje in de duinen, waar Jan Toorop tussen 1911 en 1921 exposities organiseerde. Deze situatie is niet ideaal. Het museum is slecht zichtbaar en heeft te weinig ruimte om zijn indrukwekkende kunstcollectie te exposeren. Het merendeel daarvan ligt nu in depot bij de SCEZ in Middelburg en dat is jammer. In 2015 werd de nieuwe toekomstvisie voor Domburg vastgesteld door de gemeenteraad. Het wat rommelige Nehalenniagebied zal worden aangepakt en het Marie Tak van Poortvliet Museum krijgt een prominente rol in de plannen. Het museum pakt de handschoen op en komt nu met een inspirerend plan. Vlakbij de watertoren, niet ver van de plek waar het oorspronkelijke tentoonstellingsgebouw een eeuw geleden stond, komt een nieuw paviljoen. Centraal ligt de binnentuin, waar de glooiing van het duin gevolgd wordt. Daaromheen komen drie ruimtes. Licht en ruimte zijn de kenmerken. Veel glas. Doorkijkjes naar het omringende landschap worden niet vergeten. Het uitzicht is natuurlijk al een schilderij op zich.

In de eerste ruimte komt een permanente tentoonstelling. Hier wordt het verhaal van Domburg verteld. De plaats waar ooit van heinde en ver bekende kunstenaars, waaronder Piet Mondriaan, naartoe trokken om het beroemde Zeeuwse licht te vangen. Maar ook om elkaar te ontmoeten, om inspiratie op te doen.

De tweede ruimte is beschikbaar voor wisselexposities en in de derde ruimte komt het internationale aspect om de hoek kijken. Hier wordt het ICEAC (International Centre for European Artists' Colonies) gevestigd. Deze ruimte biedt ook plek aan lezingen, groepsontvangsten en creatieve activiteiten.

Kijk voor meer informatie op:

www.marietakmuseum.nl/nieuwe-museum

Plangebied Domburg. In het Nehalenniagebied zal het nieuwe museum verrijzen (illustraties Marie Tak van Poortvliet Museum).

SCEZ en SLZ om tafel met boerderijeigenaren

Carlos de Dobbelaere heeft nog geen passende en rendabele herbestemming voor de halfopen hangar en de overige bedrijfsgebouwen van zijn wederopbouwboerderij.

In Zeeland hebben het afgelopen half jaar vijftien boerderijeigenaren bezoek gekregen van 'ervenconsulenten' van de SCEZ en Stichting Landschapsbeheer Zeeland (SLZ). Aan de keukentafel passeerden zowel plannen voor, als ervaringen met beheer, onderhoud en doorontwikkeling van hun boerenerf de revue. Dat bij en tussen de betrokken overheden en (advies)instanties nog het een en ander valt te verbeteren over denken in kansen en mogelijkheden, werd de ervenconsulenten al snel duidelijk.

Cultuurlandschap in verandering

Verandering hoort bij ons cultuurlandschap en is van alle tijden. Op één punt is er echter een belangrijk verschil met de eeuwen die voor ons liggen: ons landschap verandert in een steeds sneller tempo. Dit heeft niet alleen te maken met de toenemende druk op (landbouw)gronden vanuit andere sectoren dan de agrarische, maar ook met ingrijpende veranderingen binnen de agrarische sector. De wisselwerking tussen enerzijds schaalvergroting en anderzijds een toenemend aantal bedrijfsbeëindigingen zorgt voor een groot overschot aan vrijkomende agrarische bebouwing. Woon- en bedrijfsgebouwen waar we iets mee moeten: sloop, hergebruik of herbestemming. Een keuze die niet altijd gemakkelijk te maken is en door de omvangrijke schaal grote en onomkeerbare gevolgen kan hebben voor ons cultuurlandschap.

Oudbouw versus nieuwbouw

Het merendeel van de vrijkomende agrarische bebouwing bestaat uit schuren en stallen uit de naoorlogse periode. Agrarische bedrijfsgebouwen die overigens niet altijd

gesloopt hoeven te worden om de kwaliteit van de leefomgeving te verbeteren. Slechts een klein, maar niet onbelangrijk deel van de vrijkomende agrarische bebouwing kan worden aangemerkt als cultuurhistorisch waardevol. Cultuurhistorisch waardevol als object, als onderdeel van een ensemble én als onderdeel van een (aantrekkelijk) cultuurlandschap. Maar hoe deze, vaak verouderde en praktisch moeilijk bruikbare erfbebouwing financieel rendabel te maken? Daar zit hem nou net de kneep. Want waarom zou je als eigenaar veel geld en energie stoppen in de restauratie ervan, terwijl nieuwbouw een snellere en goedkopere optie is? Tijd om de boer op de gaan en aan te schuiven aan de keukentafel.

Sloopdreiging bij asbestsanering

Op een zomermiddag in juni brengen adviseurs Marinus van Dintel (SCEZ) en Theo Aernoudts (SLZ) in West-Zeeuws-Vlaanderen een bezoek aan biologisch kippenboer Carlos de Dobbelaere. Carlos heeft twee aan elkaar grenzende boerderijen in eigendom. Het erf waarop hij woont heeft hij indertijd van zijn ouders overgenomen.

Eigenaar Tonnie Reijn en zijn dochter Lisa geven een inkijkje in de bijschuur, die evenals de grote landbouwschuur een asbest dakbedekking heeft.

De aanwezige bebouwing op dit erf heeft geen cultuurhistorische waarde, wel heeft SLZ in het verleden streekeigen fruitbomen en een Zeeuwse haag aangeplant. De reden van het bezoek heeft te maken met de tweede boerderij, die Carlos enige tijd geleden van zijn oom heeft gekocht. De woning van deze wederopbouwboerderij wordt verhuurd, maar de hangar en naastgelegen landbouwschuur en jongvee-/varkensstal staan leeg. Vooral de hangar baart hem zorgen. Momenteel gebruikt hij de hangarruimte voor opslag van mest en scharrelen er wat kippen rond. Hoewel hij beseft dat deze hangar authentiek en vrij zeldzaam is, heeft hij er geen passende en rendabele herbesteding voor. En dat terwijl het asbest dak volgens de landelijke asbestregeling eind 2024 gesaneerd moet zijn. Hoewel ook Carlos het betreurt, ligt sloop van de hangar op de loer; sloop (en mogelijk toekomstige nieuwbouw) die afbreuk zou doen aan de huidige ensemblewaarde van de wederopbouwboerderij én aan de ruimtelijke kwaliteit van de omgeving.

Win-winsituatie

Ook boerderijeigenaar Tonnie Reijn voelt zich geconfronteerd met de landelijke asbestregeling. Op de historische bedrijfsbebouwing van zijn ruim 200 jaar oude woonboerderij in Oost-Zeeuws-Vlaanderen liggen asbest dakplaten, die overigens in een goede conditie verkeren. Sterker nog, hij vreest voor de gebintconstructie van de grote landbouwschuur als de starre platen verwijderd worden. Aan de keukentafel zijn, naast SLZ-adviseur Sylvia Tuinder en SCEZ-adviseur Marinus van Dintel ook

ambtenaar Ruimtelijke Ordening Eveline Gerritse en ambtenaar Toerisme Heidi van Hauten van de gemeente Hulst aangeschoven. Beide gemeenteambtenaren zijn zich bewust van de enorme opgave die eigenaar Tonnie wacht en zijn dan ook graag bereid om mee te denken over de exploitatiemogelijkheden van de boerderij. Tonnie geeft aan nog geen uitgewerkte plannen te hebben, maar wel te denken aan het onderbrengen van kleine recreatie-appartementen in de historische landbouwschuur. Eveline reageert hierop enthousiast, maar geeft tegelijkertijd aan dat er in de gemeente Hulst juist een behoefte aan groepsaccommodatie bestaat. Een win-winsituatie lijkt voor de hand te liggen. Eigenaar Tonnie staat positief tegenover de suggestie van Eveline en samen besluiten ze om over een maand een vervolgsprek te hebben.

Overheidsbeleid en regelgeving

Niet altijd blijken plannen van eigenaren te stroken met gemeentelijk en/of provinciaal beleid. Zo is er in sommige gemeenten weinig draagvlak voor het onderbrengen van een of meerdere wooneenheden in een historische landbouwschuur. De afkerige houding ten opzichte van een dergelijke Nieuwe Economische Drager (NED) kan te maken hebben met de angst voor conflicterende belangen met boerende burens of bijvoorbeeld nadelige beïnvloeding van het gemeentelijke woningcontingent. Taxateur/rentmeester Albert Rijk kan hierover meepraten. In zijn gesprek met SCEZ-adviseur Marinus van Dintel noemt hij diverse 'gesneuvelde' plannen waarbij een boerderijeigenaar een wooneenheid in de historische landbouwschuur wilde onderbrengen. "Ondanks zorgvuldig vooronderzoek, een gedegen onderbouwing en veel geduld kregen de initiatiefnemers toch nul op het rekest", vertelt Albert. "Met als gevolg aantasting van het historische woonhuis door een omvangrijke aanbouw en (geplande) sloop van de historische landbouwschuur." Een uitkomst die overigens niet alleen de eigenaar, de taxateur/rentmeester en de ervenconsulenten betreuren, maar ook menig betrokken beleidsambtenaar. Complexe en conflicterende regelgeving lijkt bij deze goed uitgedachte plannen zorgvuldig maatwerk in de weg te staan.

Project Betere Bestemming voor de Boerderij

Om zowel kansen voor als belemmeringen bij het behoud en de doorontwikkeling van cultuurhistorisch waardevolle boerderijen in Zeeland beter in beeld te brengen, is de SCEZ half maart gestart met het project Betere Bestemming voor de Boerderij. Voor het project zijn vijftien eigenaren van historische boerderijen in Zeeuwse krimpregio's geïnterviewd. Ook werden gesprekken gevoerd met beleidsambtenaren Ruimtelijke Ordening en Monumenten van zes Zeeuwse gemeenten en de Provincie Zeeland en met enkele belanghebbende organisaties waaronder de Boerderijenstichting Zeeland en ZLTO.

Het kortlopende project wordt binnen het programma Visie Erfgoed en Ruimte ondersteund door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De projectleiding ligt bij de SCEZ, de overige projectdeelnemers zijn SLZ, de Provincie Zeeland en de gemeenten Tholen, Veere, Borsele, Sluis, Hulst en Terneuzen. Het project zal aan het einde van dit jaar zijn afgerond.

Marinus van Dintel

Trots op mijn monument

In de rubriek 'Trots op mijn monument' vertellen abonnees van de Monumentenwacht hoe het is om in een monumentenpand te wonen of te werken. Toine Poppelaars, dijkgraaf bij waterschap Scheldestromen, draagt erfgoed een warm hart toe. Hij meldde zich spontaan aan voor deze rubriek met zijn woning, het voormalige Schots wolpakhuis 'Het Cromhout' in de Simon Oomstraat in Veere. "Een pand met een rijke geschiedenis, dus ik wil wel meewerken aan een artikel", vertelt Toine.

Toen het pand te koop stond, was er best veel belangstelling voor. "We moesten op audiëntie komen bij de zoon van de eigenaresse, zodat die kon zien wat voor vlees ze in de kuip hadden." Toine kocht het monument in het jaar 2000, maar voordat hij er kon gaan wonen moest het eerst grondig worden opgeknapt. Hij nam een aannemer in de arm om het voormalige pakhuis uit circa 1475, dat in zeer slechte staat was, grondig te restaureren.

Restauratie

Toine: "Het dak was lek, de muren slecht en er lagen klinkers in de woonkamer." De achtergevel, de zijgevels en ook het dak zijn er helemaal afgehaald. Vrijwel het hele pand is opnieuw opgebouwd, met zo veel mogelijk originele materialen. Van het dak zijn bijvoorbeeld alleen de hoofdbalken intact gebleven, de rest was te slecht voor hergebruik. Binnen zijn nieuwe vertrekken gemaakt.

De restauratie heeft een jaar geduurd en er lag een degelijk en verantwoord restauratieplan ten grondslag aan de verbouwing. Daarna zag het pand er weer spic en span uit. Misschien iets te nieuw, want de buurt vond de nieuwe rode dakpannen wel heel erg afsteken tegen de historische kern van Veere. "Dat was het enige puntje van kritiek wat we van de buurt kregen. De opvallende rode dakpannen. Maar we wilden het gelijk goed aanpakken en de aannemer zei ook dat we dan toch beter voor nieuwe dakpannen konden kiezen. Inmiddels valt het wel mee. Er zit al wat aanslag op de dakpannen, waardoor het contrast gelukkig steeds kleiner wordt."

Historie en bewoners

Amateurhistoricus Jan Midavaine heeft in opdracht van Poppelaars uitgebreid onderzoek naar de geschiedenis van het pand gedaan. Er is een hele map vol met informatie met zelfs een complete lijst van alle eigenaren sinds de bouw in 1475. "Er heeft drie jaar lang 'anno 1610' op de gevel gestaan. Dat klopte niet. Sinds Jan Midavaine er ingedoken is hebben we het jaartal gecorrigeerd naar 'anno 1475'."

Het pand werd circa 1475 als pakhuis gebouwd in opdracht van de Schotse koopman Jan Mol. Het was een van de eerste stenen pakhuizen in Veere. Tot halverwege de

zestiende eeuw zijn er Schotse producten in het pand opgeslagen geweest zoals lood, zalm, schapenvellen en wol. Toine licht toe: "Veere had het alleenrecht/stapelrecht op het verhandelen van wol uit Schotland. Dit pakhuis was het verdeelstation voor wol vanuit Schotland naar elders in Europa." De havenarbeiders reden met hun karren door de openslaande mendeuren naar binnen, waarna de goederen met een takel werden gelost. De mendeuren, het luik en de takel zijn er helaas niet meer, maar de haken aan de balken verwijzen naar de geschiedenis van het pand.

Van 1861 tot 1869 werd het pand gebruikt door de firma Salomonson, een bekende katoenweverij met verschillende vestigingen in het land. Minderbedeelde en invalide werknemers

werden er te werk gesteld, meestal verplicht door de Armenzorg. In Veere waren zo'n vijftien werknemers in dienst, die vaak onder erbarmelijke omstandigheden hun werk moesten verrichten.

"Drie jaar lang stond er 'anno 1610', dat klopte niet"

Detail van de voorgevel met een voor Zeeland uniek bovenlicht met lantaarn.

◀ Monumenteigenaar Toine Poppelaars in de tuin van 'Het Cromhout' in Veere (foto's Mieke Wijnen Fotografie).

Zicht op Veere met rechts in beeld, gezien vanaf de kopse kant, het vrijstaande voormalige pakhuis met diepe achtertuin (collectie Zeeuws Archief NL-MdbZA_664_VEE-8).

In 1933 liet Evert Ekker, zoon van kunstenares Lucie van Dam van Isselt, het pakhuis ombouwen tot woonhuis. Van 1951 tot 1964 woonde in dit huis de bekende graficus Dirk van Gelder.

Simon Oomstraat

De Simon Oomstraat moet, zo blijkt uit archiefstukken, kort voor 1475 zijn aangelegd. In de straat stond de smederij van Simon Oom, naar wie de straat is vernoemd. Aan het begin van de zeventiende eeuw wordt de Simon Oomstraat voornamelijk bewoond door zeelieden, vissers en havenarbeiders. Aan de zuidzijde stonden toen elf huizen. In 1809 waren dat er nog maar acht. Alle acht waren toen als pakhuishuis in gebruik. Toine: "De Veerse pakhuizen stonden in het verlengde van de hoge herenhuizen (de woonhuizen) aan de Kaai. Tussen 1817 en 1832 zijn er helaas zeven pakhuizen afgebroken. Dit is het enige pakhuis dat er nu nog staat. Ik voel me daardoor extra verantwoordelijk voor het pand. Het is een rijksmonument met een beschermde status en onderdeel van het cultureel erfgoed van Veere."

'Het Cromhout'

De naam van het pand is 'Het Cromhout'. Het verwijst naar kromhout, een kromgegroeid stuk hout, dat gebruikt wordt in de scheepsbouw en woningbouw. Enkele originele stukken kromhout (zogenaamde knieën) dragen nu nog steeds het dak van het pand.

Boven de deur bevindt zich een zogenaamd bovenlicht. Veel monumentenpanden in Veere hebben een bovenlicht, dat stamt uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. In die tijd verandert de indeling van woningen. De voorhuizen worden vervangen door een gang. Het raam boven de voordeur verlicht de gang. Het bovenlicht van 'Het Cromhout' is bijzonder voor Veere. De vorm van de lantaarn in het midden van het bovenlicht treft men in Amsterdam veelvuldig aan, maar is hier uniek.

In de 1.000 vierkante meter grote tuin staan prachtige oude fruitbomen met appels, moerbeien en kweeperen. Zelf maakt Toine wel eens appelmoes, maar het is te veel voor eigen gebruik. Zo nu en dan komt iemand van Hotel Auberge De Campveerse Toren voor de kweeperen langs, om er gelei voor wildgerechten van te maken. De prachtige tuin is toegankelijk tijdens het Open Tuinen Weekend Veere, dat traditioneel in het tweede weekend van juni plaatsvindt. Achter de monumentale gevels gaan bijzondere tuinen schuil. Tien particuliere eigenaren stellen dan hun 'Zeeuwse hofjes' open voor publiek. "Dat is erg leuk. De meeste mensen, ook Veerenaren, zijn blij verrast dat hier midden in Veere zo'n grote tuin ligt."

De Monumentenwacht komt elke twee jaar inspecteren. "Toen we dit huis kochten, zijn we meteen lid geworden. De Monumentenwacht is inmiddels al acht keer langs geweest, dus ik begin ze te kennen onderhand. Ze komen op plekken waar ik niet kom, zoals op het dak en in de goten. Maar het belangrijkste is dat we het vanaf het begin gewoon goed hebben aangepakt met de restauratie. We hebben recent nog een duurzaam monumentenpaspoort door de Monumentenwacht laten uitbrengen. Maar doordat het pand van onderaf opnieuw is opgebouwd is alles al goed geïsoleerd. We hebben na de energiescan alleen enkele tochtstrippen geplaatst."

"Het was een hele onderneming om aan deze verbouwing te beginnen, maar ik heb er geen spijt van. Het is een heerlijke plek en ik blijf hier hopelijk nog lang wonen."

Bent u ook zo'n trotse monumenteigenaar? Laat het de redactie weten!

Dit kan door te mailen naar zeeuws erfgoed@scez.nl. Uit de inzendingen maakt de redactie een selectie zodat verschillende monumentcategorieën aan bod komen.

Oriëntatie Scalda-studenten op monumenten

Bouwkundestudenten BOL-4 van Scalda in Vlissingen krijgen in de eerste periode van het vierde jaar de opdracht zich te verdiepen in een monumentaal pand. Ze 'adopteren' een monument, waarvan ze de bouwgeschiedenis, de aanpassingen door de tijd heen en de functies van het gebouw onderzoeken. De studenten kunnen op die manier ontdekken waar hun belangstelling ligt.

Gastles door monumentenwachter Wim Jakobsen over zijn werkzaamheden.

De studenten begonnen met een rondleiding op het ROP-project de Cuyperskerk in Sas van Gent door Marcel van Rooijen, uitvoerder bij aannemersbedrijf Leenhouts, en volgden twee gastlessen. De eerste gastles werd gegeven door monumentenarchitect Erik-Jan Brands van Rothuizen Architecten. Hij gaf uitleg over hoe de opname van een te restaureren monument verloopt en de verdere uitwerking daarvan. De tweede gastles over de taak van de Monumentenwacht kregen de studenten van monumentenwachter Wim Jakobsen van de SCEZ. Tot slot werden de studenten door de Oostkerk in Middelburg rondgeleid door gids Jan Oreel. De barokke koepelkerk staat op de lijst van de honderd topmonumenten van Nederland. Na de rondleidingen, gastlessen en onderzoeken naar hun 'eigen' monument moesten de studenten hun project voor de klas presenteren. Corinda Michielse en Veronique van Lunteren zijn twee van de studentes die een monument hebben geadopteerd.

Corinda heeft de Maria Magdalenakerk in Goes als werkstuk gekozen. Ze kwam tot de ontdekking dat de kerk gedurende de eeuwen meerdere malen is uitgebreid en op 11 september 1618 voor het grootste deel is afgebrand door het toedoen van de schaliedekker. Die was vergeten het vuur onder de pot met kokend lood onvoldoende af te dekken. Bij de herbouw werd het schip even hoog als het koor gemaakt waardoor het kerkgebouw meer eenheid uitstraalt.

Veronique heeft de Abdij in Middelburg, het gebouw De Librije, als werkstuk gekozen. Bij de laatste restauratie van het gebouw, uitgevoerd als ROP-project, heeft zij ook stage gelopen. Zij heeft zich verdiept in de geschiedenis van het gebouw, maar ze heeft nog meer kennis opgedaan

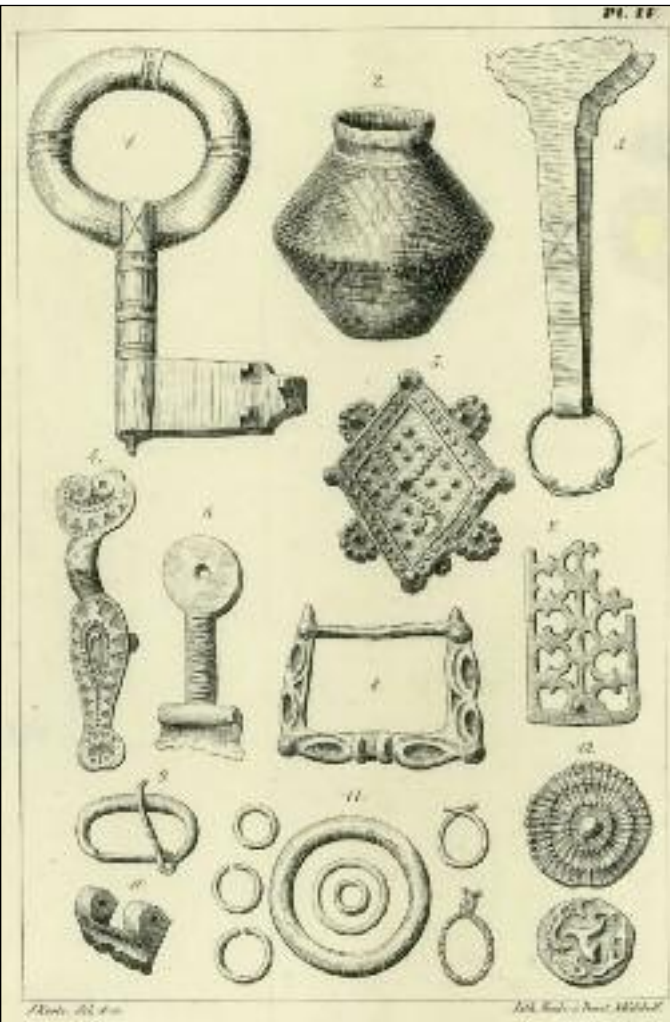
tijdens het meewerken aan de restauratie ervan. Zo heeft ze geleerd wanneer een onderdeel juist wel en wanneer juist niet vervangen wordt. Daarbij is ze goed geholpen door de aannemer Leenhouts die de restauratie uitvoerde. Terugkijkend naar de oriëntatie op restauratie is Corinda voor zichzelf erachter gekomen dat het leuk en leerzaam was, maar dat nieuwbouw haar meer trekt. Veronique daarentegen wil graag in de monumentenrestauratie verder omdat ze het werk erg mooi vindt. Misschien komt dat wel omdat Veronique in de gelegenheid was daadwerkelijk op een restauratieopleidingsproject stage te lopen.

Studentes Corinda en Veronique bekijken het bouwplan van De Librije.

Het KZGW-gebouw in de Wagenaarstraat, datering 1895-1905 (collectie Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, ZI-P 299-11240).

Vroegmiddeleeuwse metalen voorwerpen, gevonden op het strand van Domburg-Oostkapelle. Uit: *Eerste Verhandeling van Rethaan Macaré, 1838* (collectie Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, ZI-III-0466-4).

De archeologische collectie van het Zeeuws Genootschap

Volgend jaar bestaat het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen 250 jaar. De SCEZ heeft een bijzondere band met het KZGW omdat een deel van de archeologische collectie van het genootschap in het depot van de SCEZ bewaard wordt. Daarom in dit nummer extra aandacht voor de rijke historie en collectie van dit toch wel unieke en voor Zeeland belangrijke instituut.

Geschiedenis genootschap

Het 'Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen' werd in 1769 door enkele Vlissingse regenten opgericht. Het doel was een bijdrage te leveren aan het beoefenen van wetenschap in de Nederlandse Republiek. In 1784 ontstond een Middelburgse afdeling en vanaf 1801 werden beide afdelingen samengevoegd. Zeeland had geen universiteit en kreeg zo toch een eigen instituut dat de bestudering van natuur en cultuur nastreefde, aanvankelijk wel met een religieuze doelstelling: men bestudeerde 'Alles dat God geschapen had'. Er werden bijeenkomsten georganiseerd, 'Verhandelingen' uitgegeven, prijsvragen uitgeschreven en collecties aangelegd, maar liefst twaalf in totaal: Boeken, Handschriften, de historische topografische atlas Zelandia Illustrata, Natuurhistorische objecten, Schelpen, Fossiele

botten, Gesteenten en mineralen, Kunst, kunstnijverheid & historische voorwerpen, Volkenkundige voorwerpen, Munten & penningen, Muziekinstrumenten en Archeologische voorwerpen.

Er was een eigen museum waar alles te bewonderen was, eerst in de Latijnse Schoolstraat in Middelburg en, toen dat in 1888 te klein werd, in de Wagenaarstraat. Na de Tweede Wereldoorlog bleek het onmogelijk dat statige pand te behouden. De collecties boeken, handschriften en prenten waren al ondergebracht bij het Zeeuws Archief en de Zeeuwse Bibliotheek. Vervolgens werd er gezocht naar een oplossing voor het beheer van de driedimensionale voorwerpen. Die werd gevonden door het samenvoegen van het genootschapsmuseum met het Middelburgs

De 'Steenen kamer' in het museum in de Wagenaarstraat, 1894 (collectie Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap ZI II 687-5).

Onderzoek aan middeleeuwse zwaarden door masterstudent Jasper Boelsma, 2017 (foto Aagje Feldbrugge).

Kunstmuseum. Het nieuwe Provinciaal Zeeuws Museum aan het Abdijplein opende in 1972 haar deuren. Het kreeg onder andere als taak om bovengenoemde collecties te beheren en er tentoonstellingen mee te organiseren. Het KZGW, - de K van Koninklijk, verwierf het genootschap bij het 200-jarige bestaan -, is een van de weinige nog bestaande wetenschappelijke genootschappen in Nederland en is het enige dat al zijn collecties nog heeft. Volgend jaar bestaat het als zodanig 250 jaar en dat gaat gevierd worden.

Archeologische collectie

In de achttiende eeuw verzamelde men, zoals het in die tijd gebruikelijk was, vooral artefacten uit verre streken zoals het Midden-Oosten, Turkije, Griekenland en Italië. De verzamelaars uit die tijd, 'antiquaren' genoemd, verzamelden vooral mooie objecten en niet zozeer de gegevens van de vondstplaatsen. Ze klaagden dat in hun eigen West-Europa niet zulke prachtige oudheden te vinden waren. Totdat men in de negentiende eeuw, de tijd van het opkomend nationalisme, oog kreeg voor vondsten uit de eigen regio, ook in Zeeland.

De eerste Zeeuwse archeologische vondsten van het KZGW zijn die uit de collectie van J.A. Rethaan Macaré. Deze Middelburgse bestuurder verzamelde vooral de munten die op het strand Domburg-Oostkapelle werden gevonden, maar nam en passant ook andere metalen voorwerpjes aan. Ze staan gepubliceerd in zijn twee 'Verhandelingen', van 1838 en 1856. Toen de verzamelaars in het veld de weg naar het genootschap hadden gevonden, groeide de

collectie verder aan, met vondsten uit heel Zeeland. Belangrijke conservatoren na Rethaan Macaré waren J.C. de Man, zijn dochter M.G.A. de Man, P.C. van der Feen en, na zijn pensionering J.A. Trimpe Burger. Jan Trimpe Burger werkte als archeoloog in dienst van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek van 1957 tot zijn pensionering in 1986 in Aardenburg aan de opgravingen van het Romeinse *castellum*. Door zijn betrokkenheid bij de Zeeuwse archeologie wist hij veel van de genootschapscollectie. In 1971-1972 richtte hij de drie kelders van het nieuwe museum aan het Abdijplein in met archeologische voorwerpen van het KZGW. In 1971 werd hij de eerste provinciale archeoloog van Zeeland. Hij kreeg daarvoor in Middelburg een kantoor op een van de, destijds ongeklimateerde, zolders van dat museum, met een moeilijk te bereiken depot, één zolder verder.

De niet-geëxposeerde artefacten van de genootschapscollectie lagen daar ook. In 1982 wist hij een betere ruimte te regelen, aan de overkant van de Balans. De artefacten van het Zeeuws Genootschap die in het museumdepot lagen, verhuisden mee; wat op dat moment geëxposeerd werd, bleef in het museum. Sindsdien ligt de archeologische genootschapscollectie op twee plaatsen: in het Zeeuws museum en in het provinciaal depot (eerst het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten, vanaf 1998 het Provinciaal Archeologisch Centrum Zeeland en sinds 2001 het Zeeuws Archeologisch Depot van de SCEZ). Voor het beheer van de genootschapscollecties heeft het KZGW bruikleenovereenkomsten met het Zeeuws Museum en de SCEZ gesloten. ▶

De collectie bestaat nu in grote lijnen uit de volgende groepen: vondsten van het strand en duingebied tussen Domburg en Oostkapelle, van het strand en duingebied van Westenschouwen, van verdronken plaatsen van Zuid-Beveland, uit afgegraven vliedbergen, van de herinrichting van Walcheren, Beveland en Tholen na 1945 en individuele, losse vondsten uit alle Zeeuwse windstreken. Met de aanstelling van Jan Trimpe als provinciaal archeoloog in 1971 en de veranderde wet- en regelgeving kwam er logischerwijs zelden meer wat bij. De vondsten zijn vrijwel alle verzameld 'op het zicht', gewoon, door ze op te rapen. Een heel enkele keer zijn ze door goed begeleide opgravingen aan het licht gebracht, bijvoorbeeld tijdens vliedbergonderzoek direct na de oorlog, maar nooit via een metaaldetector; die werd vóór 1980 niet ingezet voor archeologisch onderzoek.

Sinds vier jaar heeft de collectie weer een eigen genootschapsconservator in de persoon van Aagje Feldbrugge. Zij heeft als taak de collectie goed te 'ontsluiten', toegankelijk te maken voor onderzoekers en expositiemakers. De ligging op twee plaatsen is een

complicerende factor, evenals de twee verschillende databases die aangelegd zijn. Maar inmiddels hebben verschillende wetenschappers de weg naar de collectie in de depots van het Zeeuws Museum en de SCEZ al gevonden. Bij de onderzoeken die plaatsvinden werkt de genootschapsconservator samen met de adviseurs archeologie van de SCEZ om zo zoveel mogelijk nieuwe kennis op te doen over het gezamenlijke Zeeuwse bodemarchief. Zij beschikt bij de SCEZ over een werkruimte en maakt gebruik van de daar aanwezige faciliteiten. Zo wordt er op dit moment hard gewerkt aan de voorbereiding van de jubileumtentoonstelling in Museum Terra Maris in Oostkapelle. Deze zal gaan over de nederzetting Walichrum, die in de middeleeuwen aan de noordkant van Walcheren heeft gelegen. Een overzicht van de komende jubileumexposities in Middelburg, Goes, Axel, Sluis, Sint-Maartensdijk en Zierikzee is te vinden op de website www.kzgw.nl/jubileum. Lid worden kan ook via deze site.

Aagje Feldbrugge, conservator
Karel Meertens, bestuurslid

Polderhuis vernieuwt vaste expositie

Het Polderhuis Westkapelle viert in 2019 zijn derde lustrum. De afgelopen veertien jaar werd de collectie met objecten en deelasposities uitgebreid, maar op hoofdlijnen bleef de museumpresentatie ongewijzigd. Het is tijd voor een frisse wind.

Begin december zijn de herzieningswerkzaamheden gestart onder de toezichtende ogen van bezoekers aan het Museumcafé, waar wisseltentoonstellingen en allerlei activiteiten gehouden worden tijdens de herinrichting. Het Polderhuis blijft een geschiedenismuseum. Geschiedenis kun je niet achteraf wijzigen, maar de presentatie ervan wel!

De Westkappelse zeedijk is een hoofdthema dat in de nieuwe expositie op een bijzondere manier getoond zal worden op de eerste verdieping. Daar komt ook een expositiewand voor kunst. De aftrap is voor een reizende kunstenaar die honderd jaar geleden door Europa trok en

een prachtige nalatenschap aan Westkapelle en omgeving laat zien: foto's en schilderijtjes uit de periode 1910-1915. Deze expositie is een jaar lang te zien. De eerste verdieping krijgt bovendien een multifunctioneel karakter door de invulling van bioscoopmiddagen, presentaties en workshops.

De oorlog blijft een hoofdthema dat niet geschuwd wordt en op de begane grond op een indringende interactieve manier gepresenteerd zal worden. Op de Cultuurmuur in het Museumcafé start een tijdelijke expositie 'Westkapelle en haar kerken, toen en nu' in samenwerking met drie kerken. Op 9 februari 2019 is de vernieuwde expositie open voor het publiek.

Archeologisch nieuws

Onthulling informatiepaneel bij de tempel.

Archeologiedagen

In het 'Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed 2018' stond de maand oktober in het teken van archeologie. De Nationale Archeologiedagen vonden plaats op 12-14 oktober. Ook in Zeeland waren er, verspreid over de provincie, tal van evenementen. Tachtig tot negentig personen bezochten in Colijnsplaat de 'Duik in de Archeologiedag' op 13 oktober, georganiseerd door de SCEZ en de gemeente Noord-Beveland. De activiteiten omvatten pop-uplezingen, rondleidingen en presentaties door onder meer SCEZ-archeologen Robert van Dierendonck en Karel-Jan Kerckhaert en depotbeheerder Joost van den Berg. De dag begon om 10.30 uur met de onthulling van een nieuw informatiebord bij de gereconstrueerde tempel van de inheems-Romeinse godin Nehalennia, door wethouder en locoburgemeester Pim Schenkelaars en Robert van Dierendonck. Het bord toont een vogelvluchttekening van de Romeinse havenplaats Ganuenta (nu gelegen in de Oosterschelde bij Colijnsplaat) met het Gallo-Romeinse tempelcomplex. Het informatiebord is vervaardigd door de SCEZ in opdracht van de Stichting Nehalennia, die de eigenaar van de tempel is.

De gemeente Noord-Beveland heeft het bord gefinancierd. In zijn pop-uplezingen vertelde Van Dierendonck over Griekse, Romeinse en Gallo-Romeinse tempels en openluchtheiligdommen, over de opname van inheemse goden in de Romeinse godsdienst en over het belangrijkste ritueel in en bij een tempel, het ritueel van de gelofte.

In de haven van Colijnsplaat lag het onderzoeksschip WS1. Hier waren amateurarcheologen Bèr Sterkendries, Toni Cerkaski en Steven Wackenier van het Nehalennia Archeologisch Duikteam aanwezig, om te vertellen over hun jarenlange onderwaterspeurtocht naar de verdronken Nehalenniatempel en andere sporen van Ganuenta.

De gemeente Sluis organiseerde tijdens de Nationale Archeologiedagen iedere dag activiteiten en evenementen in Aardenburg (prehistorisch-Romeins Aardenburg), Sluis (middeleeuwen-nieuwe tijd) en Groede (conflictarcheologie bunkers, Tweede Wereldoorlog). Het programma omvatte onder meer archeologiewandelingen en een gegidst bezoek aan de Atlantikwallbunkers. Ook in Middelburg was een stadswandeling.

Lezingen Staats-Spaanse Linies

Vanuit de SCEZ waren er nog meer activiteiten rond het thema archeologie, gekoppeld aan het Europese Erfgoedjaar. Zo hield Jan Kuipers twee lezingen over de Staats-Spaanse Linies in Zeeuws-Vlaanderen, een onderwerp waarin de 'opgegraven geschiedenis' eveneens een belangrijke rol speelt. De Staats-Spaanse Linies zijn een complex van zo'n 450 elementen (vestingsteden, linies, forten, schansen, inundatiesluizen en andere structuren) in Zeeuws-Vlaanderen, West- en Oost-Vlaanderen en

Antwerpen, in een gebied van ongeveer 80 bij 40 kilometer tussen Knokke en Antwerpen. Veel locaties zijn in de afgelopen decennia gedocumenteerd, onderzocht en soms fraai gereconstrueerd. De eerste lezing vond plaats op woensdag 3 oktober voor een met 167 bezoekers afgeladen Hoeve Engelendael in Sint-Jan-in-Eremo in Oost-Vlaanderen (vzw Landschappen Sint-Laureins), de tweede op donderdag 15 november in Hotel l'Escaut in Terneuzen (Heemkundige Vereniging Terneuzen).

Uit Zeeuwse bodem

Inspectiewerk in de Grote Kerk.

Walcheren

Inspectie Grote Kerk Veere

In het kader van de herbestemming beziet Stichting Monumentenzorg de mogelijkheden om in de Grote Kerk in Veere een nieuwe vloer aan te leggen en vloerverwarming te installeren. Om een beeld te krijgen van de bodemopbouw in de kerk en mogelijke struikelblokken is begin oktober een viertal testputjes gemaakt. De inplanning van de sleufjes gebeurde in samenspraak met de Walcherse Archeologische Dienst (WAD), die tijdens de werken ook een inspectie uitvoerde.

Turbulente historie

De huidige Grote Kerk verrees in de vijftiende eeuw. De geschiedenis van deze kerk, waaraan ook het bekende bouwmeestersgeslacht Keldermans uit Mechelen werkte, is vrij turbulent. Aanvankelijk sierde een fraaie vieringtoren het middenschip van de kerk en was de toren voorzien van een kenmerkend vierkant torendak. In 1686 sloeg het noodlot echter toe. Een onvoorzichtigheid van enkele Middelburgse dakwerkers veroorzaakte brand en in een mum van tijd stond de kerk in lichterlaaie. De vieringtoren stortte daverend door het dak van de kerk. Enkel de buitenmuren en de toren bleven overeind. Na deze ramp is de kerk heropgebouwd in zijn huidige vorm, met kenmerkende koepel en zonder vieringtoren.

Ook bij de beschieting door de Engelsen in 1809 raakte het gebouw zwaar beschadigd. In deze tijd werd de kerk tijdelijk ingericht als hospitaal en bracht men er vier verdiepingen in aan. De Franse bezetters gingen niet zachtzinnig om met de graven en in de archieven zijn hartverscheurende getuigenissen te lezen over grafschendingen en niets ontziende ruimspraken. Rond 1900 ontsnapte het gebouw ternauwernood aan de sloophamer; in de late

negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw is de kerk onder meer gebruikt als opslagplaats, bedelaarswerkhuis en noodstalling voor vee na de inundatie van 1944. De tussenniveaus werden opnieuw afgebroken en men begon zelfs met voorzichtige restauraties. Vandaag is de kerk een belangrijk monument en is men druk bezig met het vinden van een goede herbestemming voor dit iconische gebouw.

Resultaten inspectie

De archeologen van de WAD hoopten in de sleuven nog restanten terug te vinden van de veertiende-eeuwse hallenkerk, gewijd aan Onze Lieve Vrouwe ter Sneeuw. Van deze oudere kerk staan vandaag nog twee hallen gedeeltelijk overeind, bekend onder de naam Kleine Kerk. Jammer genoeg bleek deze hoop voorlopig ijdel. Bij de inspectie kon wel een aantal opmerkelijke vaststellingen worden gedaan. Zo lag bij het transept, aan de noordoostzijde van de kerk, direct onder de huidige vloer een 60/70 centimeter dik pakket met hele en gefragmenteerde bakstenen en tegels. Rond 1935 is het lager gelegen transept hier aangevuld tot het niveau van de rest van de kerk. Op een van de pilaren troffen de archeologen een zwarte pleisterlaag aan, waarvan de onderzijde het vermoedelijke vloerniveau uit de Franse tijd aangeeft. Foto's laten zien dat de kerk toen (deels) betegeld moet zijn geweest. Onder de huidige tegelvloer zijn ook scheidingsmuren teruggevonden, die in de periode 1795-1813 voor de herinrichting van de kerk door de Franse bezetting aangelegd zijn.

Aardewerk en wandtegelfragmenten, gevonden in het pakket onder dit niveau, zijn te dateren in de zeventiende/achttiende eeuw. Op een diepte van ongeveer 75 centimeter ligt een vloerniveau van rode bakstenen, waarboven puin is gestort. Waarschijnlijk vormt deze vloer het loopniveau van

Steenhouwers in de Grote Kerk, 1920-1930 (collectie Zeeuws Archief).

Een van de testputjes in de kerk.

De kerk zonder tussenverdiepingen, 1933-1935 (collectie Zeeuws Archief).

de vijftiende/zestiende-eeuwse kerk, aangezien de Franse aanpassingen bovenop deze vloer zijn gezet. In twee sleuven werd op circa 95 centimeter diepte een nog ouder vloerniveau vastgesteld.

In een van de sleuven is een relatief intacte menselijke begraving gevonden op één meter onder het huidige vloerniveau. Het skelet is duidelijk opzij geschoven bij eerdere activiteiten, waardoor het anatomisch niet geheel

meer in verband ligt. Ook in twee andere sleuven werden enkele losse menselijke botresten aangetroffen.

Zijn dit getuigenissen van de baldadige acties van de Franse soldaten aan het begin van de negentiende eeuw? Spoedig zal meer duidelijkheid ontstaan over wat de werken in de kerk precies zullen behelzen en welke verdere acties er op archeologisch vlak moeten worden uitgevoerd.

Zuid-Beveland

Vuurstenen bijl uit Kapelle

In de zomer van 2018 meldde een particulier de vondst van een vuurstenen bijl. Hij had dit voorwerp al in 2016 in verstoorde grond gevonden, in zijn achtertuin aan De Warretjes in Kapelle op een diepte van ruim 0,5 meter. De bijl is ruim 13 centimeter lang, 6,5 centimeter breed en gemaakt uit een grijze vuursteensoort met witte vlekken. Het oppervlak van de bijl is licht glimmend en op enkele plaatsen gepolijst, met name bij het snededeel. Op andere plaatsen waren recente beschadigingen zichtbaar.

Gepolijste stenen bijlen zijn kenmerkend voor de nieuwe steentijd (neolithicum; 5300-2000 voor Christus). Ze waren in gebruik bij de eerste boerengemeenschappen. In de tijden daarvoor leefde

de prehistorische mens nog als jager en verzamelaar van voedsel, maar rond 4000 voor Christus maakte men in

Zeeland de overstap naar het beoefenen van akkerbouw en veeteelt. De mensen hoefden nu niet meer als nomaden door het landschap te trekken, maar vestigden zich op vaste woonplaatsen. Voor dat doel moest men bomen omhakken om open plaatsen in de bossen te creëren en boerderijen te bouwen, waarvoor de gepolijste bijlen uitstekend geschikt waren. Ze dienden waarschijnlijk ook voor wat fijnere houtbewerking.

Bewerking, herkomst

De bijlen werden eerst ruw tot hun beoogde vorm voorbereid, waarna ze met water op slijpstenen glad werden gepolijst. Het voordeel hiervan was dat ze bij het gebruik minder snel braken en bovendien konden ze nauwkeurig worden afgewerkt, waardoor onder meer een scherpe snede ontstond. Dat het exemplaar uit

De geslepen vuurstenen bijl uit Kapelle.

Kapelle slechts op enkele plaatsen is gepolijst, wijst erop dat de voorbewerking niet helemaal goed gelukt is. Of misschien vond men het voldoende dat alleen het snededeel gepolijst was.

De grijze vuursteensoort wordt vaker op neolithische vindplaatsen in de Scheldevallei aangetroffen. De herkomst is helaas niet goed te achterhalen. Het meest voor de hand liggende herkomstgebied is het zuiden van het huidige België. Rest nog de vraag hoe de bijl in de tuin te Kapelle terecht kan zijn gekomen. Er zijn geen gegevens bekend over de herkomst van de grond in de tuin. De vinder wist te

vertellen dat op die plek in het verleden een kleine vijver was gelegen. De steen kan dus door eerdere graafwerkzaamheden van een grotere diepte zijn gekomen. Volgens de bodemkaart van Zeeland bestaat de bodem uit kreekruggrond, wat kan betekenen dat de bijl in het verleden is verspoeld. In elk geval is het een bijzondere vondst voor Zeeland en voor Kapelle in het bijzonder. Er zijn slechts enkele vondsten uit de nieuwe steentijd op Zuid-Beveland bekend. Vermeldenswaardig zijn een gepolijst bijltje uit de omgeving van de vliedberg van Coudorpe en een vuurstenen pijlpunt uit de omgeving van Kruiningen.

Onderzoek SCEZ Oud-Rilland

Restant van een vermoedelijke terp van veenplaggen in Oud-Rilland.

Sinds 2003 is in *Zeeuws Erfgoed* regelmatig aandacht besteed aan de archeologische vondsten op de noordoever van de Westerschelde bij Rilland. Vanaf het moment dat een groot deel van het slikkengebied werd aangemerkt als een terrein van archeologische waarde, hebben vrijwilligers in de archeologie van de AWN het gebied gemonitord en hebben archeologen van de SCEZ belangrijke vondsten vastgelegd. In het najaar van 2017 kwamen er berichten dat de erosie in het gebied erg hard ging en dat er onder meer twee nieuwe (woon?)terpen tevoorschijn waren gekomen. Overleg met de gemeente Reimerswaal leidde dit voorjaar tot het opstellen van een Programma van Eisen voor een langjarig onderzoek van het gebied in de vorm van een archeologische begeleiding, om de vele resten te documenteren. Met het vastleggen van de zichtbare waarden werd in april van dit jaar in opdracht van de gemeente Reimerswaal en met instemming van Staatsbosbeheer begonnen.

Strekdammen

Intussen had de Provincie Zeeland ook plannen om in het onderzoeksgebied acht nieuwe strekdammen aan te leggen ten behoeve van een opwaardering van de natuurwaarden in het gebied. Immers, al het slik verdwijnt nu met medeneming van alle bodemflora en -fauna; vogels kunnen niet meer in het gebied foerageren. De strekdammen

moeten zorgen voor een aanwas van slikken en bodemleven. Daarom is vanaf juni van dit jaar de focus verplaatst naar een inventariserend veldonderzoek ter plaatse van de aan te leggen strekdammen en de daaromheen liggende werkgebieden voor de aanleg. Het veldwerk daarvoor is inmiddels afgerond.

Op de strekdamlocaties is nu met meer dan vijftig boringen de ondergrond in kaart gebracht. Daaruit blijkt dat de locatiekeuze voor de laatmiddeleeuwse bewoning bewust lijkt te zijn geweest. De bewoning bevindt zich op de plaats van een opduiking van de dekzandrug van Rilland, waar het veenpakket het dunst is.

In de werkgebieden zijn ook karteringen van vondsten en sporen uitgevoerd. De aangetroffen sporen in de werkgebieden zijn allemaal ingemeten. Daaronder bevinden zich resten van een terp, een klein houten gebouw, diverse verkavelingssloten, sporen van akkers, moerneringsputten en -kuilen en van vier verschillende visweren. Met uitzondering van de visweren zijn die sporen in de late middeleeuwen te dateren, vanaf de dertiende eeuw, tot het gebied uiteindelijk na de stormvloed van 1530 en 1532 niet meer werd bedijkt. De visweren dateren van na 1532, toen het cultuurlandschap was veranderd in een buitendijks slikkengebied.

Onderzoek voor het voetlicht

Unieke Romeinse boerderij in Kapelle-Smokkelhoek

Overzicht van het onderzoeksterrein.

In mei en juni van dit jaar voerde ADC ArcheoProjecten uit Amersfoort een opgraving uit op het bedrijventerrein Smokkelhoek in Kapelle. Door uitbreiding van het naastgelegen bedrijf zou hier een vindplaats met sporen uit de Romeinse tijd worden verstoord. De gemeente Kapelle besloot daarom de resten op te graven. De resultaten waren spectaculair.

Naast sporen van laatmiddeleeuwse moernering troffen de archeologen een rechthoekig houten gebouw uit de Romeinse tijd aan. Dit gebouw was ruim 16,8 meter lang, minimaal 6,8 meter breed en oostnoordoost-westzuidwest georiënteerd. De houtresten bestaan uit staken van vermoedelijke vlechtwerkwanden, liggende houten balken met een fundering van dwarsbalken en aangepunte palen. De houten resten van het gebouw lagen onder een dik pakket klei, waardoor ze goed bewaard zijn.

Een massa aardewerk

De vondst van resten van een Romeins houten gebouw zijn niet uniek, maar wel heel zeldzaam voor Zeeland. Het enige modern opgegraven voorbeeld binnen Zeeland komt uit Ellewoutsdijk. Naast de sporen van het gebouw zijn ook andere sporen aangetroffen. Zo lagen ten noorden en oosten van de boerderij post-Romeinse geulen met daaronder een Romeinse voorganger. Onder in de geul zijn grote hoeveelheden Romeins aardewerk, dakpan- en tegelfragmenten en dierlijk bot aangetroffen, naast verspoeld constructiehout.

In totaal heeft het onderzoek ruim 100 kilo archeologisch vondstmateriaal opgeleverd waarvan bijna 77 kilogram (!) aardewerk. Het aardewerk is uitsluitend op een snelle draaischijf gefabriceerd en dateert uit de midden-Romeinse tijd (derde eeuw). Naast scherven van Low Lands Ware-voorraadvaten, waarschijnlijk gemaakt in Bergen op Zoom, is Gallo-Belgisch gebruiksaardewerk en tafelwaar aangetroffen.

Voorlopige conclusie

De voorlopige conclusie van het onderzoek is, dat in Kapelle de eerste derde-eeuwse Romeinse boerderij van Zeeland is opgegraven. Specialistisch onderzoek zal waarschijnlijk nog meer informatie opleveren over de bewoners van dit stukje Zeeland in de Romeinse tijd. Zo zal de datering nog aangescherpt worden door dendrochronologisch onderzoek van het constructiehout (jaarringenonderzoek) of door C14-analyse (koolstofdatering). Daarnaast kan het onderzoek van het dierlijk bot ons meer vertellen over de dieren die door de bewoners werden gehouden en gegeten. Het botanisch onderzoek zal ons tot slot meer vertellen over het landschap waarin de boerderij heeft gestaan en over de bestaansbasis van de bewoners. Dit specialistisch onderzoek zal in het komende jaar worden uitgevoerd zodat eind 2019 de resultaten definitief in een rapportage kunnen worden vastgelegd.

Marijn van de Glind

Nauwkeurig onderzoek van Zeelands 'eerste' derde-eeuwse boerderij.

ERFGOEDallerlei

Zes ankerplaatsen in Zeeland

Inmiddels heeft Zeeuwse Ankers verspreid in de provincie zes ankerplaatsen. De zesde ankerplaats is in Hulst, bij de Bollewerckpoort of Keldermanspoort, waar hij eind augustus in gebruik werd genomen. Elke ankerplaats bevat een klappank waar verhalen uit het verleden van die plek te beluisteren zijn.

De verhalen in Hulst gaan over de middeleeuwse haven- en handelsstad (1180), de versterking van de vesting (1618), over het conflict rond de Willibrorduskerk, die hervormden en katholieken moesten delen (1807) en over de bevrijding van Hulst (1944) (foto Mieke Wijnen Fotografie).

De SCEZ kan geen aanvullende informatie verstrekken over de verkoop van verschenen publicaties.

• Boeken en eenmalige uitgaven

Phons Bakx, *De overzetters. Verteld door Zeeuwse veerbootmannen, machinisten en passagiers. Over veerboten, veerhavens, ladingen, hoefgangers, het verkeer, het weer en hun talloze overtochten op de Zeeuwse stromen* (Middelburg: Stichting Antropodium, 2018) 612 pag.; ill., foto's, krt. Boek over de veren die de eilanden van Zeeland met elkaar verbonden en de mensen die daarbij betrokken waren. Samengesteld op basis van vele interviews door de auteur met passagiers en werknemers. Het boek is verdeeld in zes grote hoofdstukken: over de veermannen, varensmannen en mensen op de wal, de taken aan boord en taken op de wal, de extreme weersomstandigheden, de passagiers en de lading, de Zeeuwse wateren in de Tweede Wereldoorlog en de historische veren in de Scheldedelta. Met eindnoten per hoofdstuk, geen literatuurlijst.

Gerard de Fouw (vormgeving en foto-redactie), *Groot avontuur, het leven van Veerenaar Boete (Huibrecht) Minneboo, 1924. Met het water als rode draad* (Colijnsplaat: Boete Minneboo, 2018) 272 pag.; ill., foto's. Herinneringen van oud-inwoner van Veere, Boete Minneboo, thematisch opgehangen aan diverse perioden in zijn leven. Aan bod komen onder meer zijn jeugd in Veere, het werk voor de Nederland Arbeidsdienst in 1943 en de arbeidsinzet in Duitsland en Polen tijdens de Tweede Wereldoorlog, de droogmaking van Walcheren, de grote vaart en zijn huwelijk, werken bij de PSD, varen op de reddingsboot en weer als visserman in Veere en na de sluiting van het Veerse Gat in Colijnsplaat. Als laatste volgt de periode na het pensioen over vakanties, zijn bootje en het schilderen. Met twee bijlagen over de schilderijen van Minneboo en foto's van zijn werk als visser. De verhalen werden opgetekend bij de burens van Minneboo, die er wekelijks koffie dronk.

Johan Francke, Jan J.B. Kuipers, Heleen M.D. Dekker (foto's), *Wandel door de Gouden Eeuw in Middelburg* (Middelburg: Gemeente Middelburg, 2018) 19 pag.; ill., foto's, plattegr. Gids met zestien hoogtepunten uit de Middelburgse geschiedenis uit de tijd van de Gouden Eeuw. Bevat monumenten zoals het stadhuis, de Abdij,

de VOC-werf, Kuiperspoort, geboortehuis van Isaac Beeckman, Kloveniersdoelen, Seisbolwerk, het huis van Jacob Roggeveen, het Van de Perrehuis, de Oostkerk, Koepoort en Toorenvliedt.

Tobias van Gent, Ron van Maanen, *Luctor et Emergo. De onderzeeboten van de Koninklijke Maatschappij De Schelde 1905-1958* (Zelhem: Het Boekenschap, 2018) 167 pag.; ill., foto's, tek. Op 8 juli 1905 werd op de werf van de Schelde de eerste Nederlandse onderzeeboot te water gelaten. Nadien zouden er nog negentien volgen, meer dan van welke andere Nederlandse werf ook. De Nederlandse boten waren vaak zeer innovatief gebouwd. Na een voorwoord van de algemeen directeur van Damen Schelde Naval Shipbuilding B.V. volgen twee inleidende hoofdstukken over de geschiedenis van het onderzeebootwapen en de Nederlandse geschiedenis van de onderzeeboten. Daarna volgen achttien hoofdstukken, genoemd naar de betreffende onderzeebootnummers, die op de werf werden gebouwd. Dat betreft de O nummers 1 t/m 6, 9, 12-14, 16 en 21 en 22 (voor de Koninklijke Marine), de K III-IV, VIII-X (die in Nederlands-Indië werden ingezet) en de Orzel, die aan Polen werd verkocht. Een afsluitend hoofdstuk gaat over de KMS en de naoorlogse onderzeebootbouw. Met lijst van gebruikte bronnen en literatuur.

Henk Hendrikse, A. Willeboordse, *Brand in de kerk. De Sint-Janskerk en het Sint-Janskerkhof in Sluis* (Middelburg/Rotterdam: Gemeente Sluis, 2018) 86 pag., foto's, ill., plattegr. Uitgave bij de gelijknamige tentoonstelling in het Belfort van Sluis (nazomer 2018). Bevat beschrijvingen van de geschiedenis van de in 1811 door brand verwoeste Sint-Janskerk in Sluis en van de geschiedenis en archeologie van het terrein sindsdien. Het terrein, bekend als het Sint-Janskerkhof, is dit jaar heringericht, naar aanleiding waarvan de expositie plaatsvond en de publicatie verscheen. Deze schenkt ook veel aandacht aan de grafmonumenten en het vondstmateriaal; met literaturopgave.

Sjaak Jasperse (kunstwerken), **Arnold Nieuwendam** (redactie), **Lianne Kooiman** (eindredactie), *Catalogus 'De Watersnoodramp op penningen' Sjaak Jasperse*. Watersnoodmuseum 2018 (Ouwkerk: Watersnoodmuseum, 2018) 56 pag.; ill., foto's. Catalogus met fotomateriaal bij de gelijknamige tentoonstelling in het Watersnoodmuseum van 31 mei tot 31 december 2018. Met voorwoord, inleiding op de tentoonstelling en biografie van Sjaak Jasperse.

Ben Krewinkel (tekst), **Dominique Berretty** (foto's), *Door de ogen van Berretty. Watersnood 1953* (Ouwkerk: Watersnoodmuseum, 2018) 63 pag.; ill., foto's. Uitgave bij de gelijknamige tentoonstelling in het Watersnoodmuseum van 26 mei t/m 25 november 2018. Bevat foto's die Dominique Berretty van de watersnoodramp in 1953 maakte, voorzien van korte bijschriften bij de afgebeelde gebeurtenissen.

H. Licher, met voorwoord van Hendrina Cranenburgh, *De Campveerse Toren. Een inblik in zijn rijke historie, zijn opmerkelijke gastenboeken en zijn indruk op beeldend kunstenaars* (Veere: Stadsherberg Campveerse Toren, 2018) 134 pag.; ill., foto's, tek. Gelimiteerde opgave over de geschiedenis van de bekendste stadsherberg van Veere. Bevat een korte geschiedenis van de stad en de toren en een lijst van uitbaters van de stadsherberg. Het grootste deel gaat over de gastenboeken van 1947 tot 2017, waarvoor vele getekende afbeeldingen zijn gemaakt van beroemde gasten van het etablissement. Het laatste hoofdstuk omvat een overzicht van schilderijen en andere kunstwerken die door bekende kunstenaars zoals Jan Heyse, J.F. Schutz, J.W. Vaarzon Morel en Dirk Koets van de toren zijn gemaakt. Met lijst van gebruikte illustraties en afbeeldingen.

Frans Meijaard (foto's), **Jeroen Hertogh, et al.**, *Tieke. Honderd jaar VV IJzendijke* (IJzendijke: v.v. IJzendijke, 2018) 128 pag.; ill., foto's. Voetbalvereniging IJzendijke of Tieke zoals de club wordt genoemd is de oudste voetbalclub van Zeeuws-Vlaanderen en bestaat al honderd jaar. In dit boek komen naast een bespreking van de prestaties van de elftallen door de jaren heen ook oud-voetballers, bestuurders en supporters aan bod. Ook is er aandacht voor zaken als de accommodatie, het damesvoetbal, het ophalen van oud-papier voor de clubkas en het schenken van shirts aan Afrikaanse kinderen. Veel verhalen worden opgetekend aan de hand van portretten van (oud-)leden.

Frans van den Nieuwenhof, *Buitenkant links. Willem van Hanegem* (Amsterdam: Voetbal Inside, 2018) 406 pag. Biografie van de in Breskens geboren voetballer en trainer Willem van Hanegem, waarin de auteur aan de hand van gesprekken met Van Hanegem enkele tientallen onderwerpen uit zijn carrière als speler, trainer en voetbalanalist bespreekt. Hierbij geeft 'de Kromme' vaak zijn ongezoete mening.

Hans Jansen, Martia Smits, Laura Stamps, Aan zee. Alles over de kunstenaars van Domburg: Jan Toorop, Piet Mondriaan, Jacob van Heemskerck, Ferdinand Hart Nibbrig (Den Haag: Gemeentemuseum Den Haag, 2018) 131 pag.; ill., foto's, tek., krt. Als magazine uitgegeven catalogus bij de tentoonstelling 'Aan zee' over de Domburgse kunstenaarskolonie die van 14 juli t/m 18 november 2018 in het Gemeentemuseum in Den Haag te zien was. Toelichting op het tentoongestelde werk van de vier kunstenaars, waarvan overigens alleen de eerste drie in Domburg werkzaam waren. Bevat ook columns van Franca Treur en Stine Jensen en een interview met topkok Sergio Herman en fotograaf Stephan Vanfleteren. Enkele bekende Zeeuwen zoals Peter Slager, Han Polman en Derk Sauer vertellen over 'hun Zeeland'. Met achterin een kinderbijdrage.

Conny Nieuwenhuyse, Lucia van Luijk (tekeningen), *Kijken* (Zevenaar: Conny Nieuwenhuyse, 2018) 149 pag.; ill., tek. Herinneringen van de in Krabbendijke geboren schrijfster in 26 korte hoofdstukken over het gezin en de tijd waarin de auteur opgroeide. Aanleiding voor het schrijven van dit familiealbum was de komst van een kleinkind.

Paul de Schipper, Orisant. Verdrongen eiland in de Oosterschelde. Een kroniek van gewone, volhardende mensen (Colijnsplaat: Camping Orisant/Paul de Schipper Producties, 2018) 304 pag.; ill., foto's, krt., plattegr., tek. Uitgave ter gelegenheid van het dertigjarige bestaan van Camping Orisant in Colijnsplaat. Dit journalistiek werk over de opkomst en ondergang van het eiland Orisant in de Oosterschelde is een herziene herdruk van het in 2000 verschenen gelijknamige boek.

Paul J. van Sluijs, Fremde Gäste. ...oder Deckname "Am Entenweiher" *Zwangsarbeiter im Kleingärtnerverein Priessnitz-Morgenröte von 1940 bis 1945* (Leipzig: Kgv Priessnitz-Morgenröte, 2018) 122 pag.; ill., foto's. Bewerkte versie van het in 2015 verschenen *Gedwongen vriendschap* over de periode als dwangarbeider van Ad van der Sluijs, vader van de Middelburgse auteur. Deze werd in Leipzig bij Rudolf Sack tewerkgesteld. Tijdens de oorlog werden daar naast landbouwwerktuigen ook oorlogsmaterieel gemaakt. Deze uitgave telt dertien hoofdstukken over onder meer het Derde Rijk, het Vierjarenplan en de oorlogs-industrie, Leipzig en de dwangarbeiders, het bedrijfskamp *Am Entenweiher*, het kamp-leven, de dood van Constantinus Blok, kleding, ziekenverzorging, roken, de firma Rudolf Sack, bezorgen van brieven en postpakketten en het kamp na afloop van de oorlog. Met een groot aantal familiefoto's, enkele historische documenten, een korte literatuurlijst en illustratieverantwoording.

Tjeu Strous, Porgy in de polder. Het bewogen leven van Frank Koulen (Vlissingen: Uitgeverij Den Boer De Ruiter, 2018) 276 pag.; ill., foto's, tek. Op de dag van de bevrijding in 1945 marcheerde een zwarte man aan het hoofd van de bevrijders het Marktplaatsplein van Terneuzen op. Hij bleef in de stad wonen en zou er het vermaarde Porgy en Bess stichten, vernoemd naar de gelijknamige opera van George en Ira Gershwin. Frank Koulen kende grootheden als Boy Edgar, Jimmy Witherspoon en Chet Baker. Oud-journalist, FNV-bestuurder en wethouder Tjeu Strous schreef deze biografie over de oprichter van het belangrijkste jazzpodium van Zuidwest-Nederland.

Ze is opgedeeld in drie delen, waarvan de hoofdstuktitels titels van liedjes uit de opera van de Gershwins zijn. Daarin komen de levensloop van Koulen tot 1945 aan bod, zijn vestiging in Terneuzen en het oprichten van jazzpodium Porgy en Bess en het voortbestaan van de zaal na het overlijden van Frank Koulen op 15 september 1985. Met verantwoording, een lijst met alle optredens tot 31 december 1985 en literatuuropgave.

Ad Tramper, Apollo. Vijftig jaar voetbal 1967-2017 (Vlissingen: Kees Hoender-vangers, 2017) 116 pag.; ill., foto's, tek., plattegr. Jubileumboek van de voetbalclub Apollo uit 's-Gravenpolder. De schrijver, naast lid in het dagelijkse leven gemeente-archivaris van Vlissingen, verdeelde de inhoud in drie 'helften'. De eerste helft gaat over de periode 1967-1992. Hierin aandacht voor de oprichting, de shirtkleuren, perikelen rond het veld, het dorp in de jaren zestig, de accommodatie, bestuur en prestaties. In de tweede helft (de periode 1992-2017) aandacht voor grotendeels dezelfde onderwerpen, maar ook aandacht voor de jeugd, het clubblad en de site en de betutteling door KNVB en de overheid. In de derde helft volgen enkele bijlagen: overzichten van de prestaties van het eerste elftal door de jaren heen, lijsten van bestuursleden en trainers, ledenverloop en bronnen.

Rinus Willemsen, De handel en wandel van Johannes Franciscus Carpreau (Biervliet: Rinus Willemsen, juni 2018, Voerendaal: Schrijven-Lippertz Media Nova BV) 400 pag.; ill., foto's, tek. Bevat de correspondentie van J.F. Carpreau (1797-1849), rentmeester-deurwaarder in West-Zeeuws-Vlaanderen met grondeigenaar Joannes Jacobus Lacombe (1789-1856) voor wie Carpreau zaakwaarnemer was. De brieven geven een kijk op het dorpsleven in West-Zeeuws-Vlaanderen rond 1840, waarbij onder meer de ambachtslieden van IJzendijke en mensen uit de polders rond de grensstreek met België voorkomen. De briefwisseling wordt voorafgegaan door enkele inleidende stukken over onder meer kerkbestuur, het Schorre, de boerderij, de Belgische afscheiding, polderbestuur, deurwaarder- en rentmeesterschap. Met begrippenlijst, voetnoten, verantwoording en index.

Future proof. Nieuw vakmanschap in herbestemming (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2018) 110 pag.; ill., foto's, grafieken. Jubileumpublicatie van vijf edities Week van het Lege Gebouw met *lessons learned* in de actuele herbestemmingspraktijk. Een compacte bundeling van observaties door verschillende erfgoed- en bouwprofessionals over de dynamiek voor, tijdens en na de crisis in de vastgoedsector, de impact daarvan op de omgang met leegstaand erfgoed en op de positie van betrokken professionals, de vorming van een interdisciplinair vak en de wijze waarop onderwijsinstellingen hierop inspelen.

Walcherse wandelingen. 15 wonderschone tochten van Arnemuiden tot Zoutelande langs de Zeeuwse riviëra (Velp: Uitgeverij Gagarandeerd Onregelmatig, 2018) 128 pag.; foto's, krt. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Walcheren door de geallieerden onder water gezet om het eiland te bevrijden van de Duitsers, waardoor veel wegen en voetpaden onzichtbaar werden door kleiafzetting uit zee. Door de naoorlogse modernisering van het boerenland verdwenen vrijwel alle voetpaden. Met deze gids maken de enthousiaste wandelaars en samenstellers, Els van den Kerkhof, Hans Corbijn en Aagje Feldbrugge, het 'reizen te

voet' op Walcheren weer mogelijk en lopen zij daarbij zoveel mogelijk 'van de weg af'.

20 sloppen en stegen in een stad van stand. Een stadswandeling ter viering van 20 jaar boekhandel de Drvkkery (Middelburg: de Drvkkery, 2018) 20 pag.; ill., foto's, plattegr. De inmiddels veertiende (niet genummerde) uitgave in de reeks stadswandelingen gemaakt door de stadsgidsen van de Tourist Info Middelburg. In deze wandeling staan de sloppen en stegen centraal waarin de armste Middelburgers tussen de zeventiende en negentiende eeuw woonden, want Middelburg was in de negentiende eeuw een van de smerigste en ongezondste steden van het land. De wandeling voert onder meer langs de achterzijde van de Bellinkstraat, Sint Jorisgang, de achterzijde van de Spanjaardstraat, Begijnhof, Brouwerijsteeg en Sint Antheunisstraat.

• Tijdschriften

Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 27/3 (2018). In dit nummer zijn drie artikelen opgenomen. Bart de Graaff schrijft over de van oorsprong Zeeuwse families in 'Zeeuwen in Zuid-Afrika'. In 1946 bezocht de regeringsleider Jan Smuts Middelburg, zijn voorouders blijken achteraf echter niet uit Zeeland afkomstig te zijn. Frank van Doeselaar heeft het 'In de kieren van het narratief' over onze omgang met het verleden, als onderdeel van een werk over de cinematografische representatie van het Zeeuwse landschap in de Nederlandse literatuur, een werk dat in wording is en voortborduurt op het proefschrift *Bewegend lezen. Voorstel tot een cinematografische leeshouding*. Lisa Bosma schrijft over 'Het Militair Gezag en het herstel van de Nederlandse bestuurlijke autoriteit in Zeeuws-Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog'. Dat verliep niet altijd probleemloos. In 't Is vol van schatten hier' worden de onderkaken van een hedendaagse eland vergeleken met die van exemplaren uit de collectie van het KZGW. Verder aandacht voor 'Samuel de Wind en de Vaderlandsche Sociëteit' met vijf boekbesprekingen.

Nehalennia. Archeologie, cultuurhistorie, streektaal en volkscultuur van Zeeland en Goeree-Overflakkee 201 (najaar 2018). Nathalie de Visser schrijft in 'Topvondsten in geroerde grond' over de archeologische hotspot Aardenburg. J.H. Midavaine wijddt een artikel aan 'De Admiraliteit en het arsenaal in Veere' en de oorsprong van 's lands arsenaal, dat in 1885 werd afgebroken. Jaco Simons, die al meer artikelen over forten en plaatsen met Zeeuwse namen schreef, wijdt ditmaal een artikel aan het eiland en het fort Goeree voor de Afrikaanse kust van Senegal en Ghana. In 'Zeeuwse familienamen' bespreekt Veronique De Tier de namen De Jonge en Dekker. Verder de vaste rubrieken en de traditionele vragenlijst.

In *Wij van Zeeland*, tijdschrift van de Nederlandse Genealogische Vereniging (juli 2018) beschrijft J. Midavaine hoe de familie Franke 300 jaar leefde en werkte op het Thoolse platteland. Van W. van Meegen vernemen we hoe de hoeve Naaldwijk in Wolphaartsdijk in eigendom van de familie Overbeeke is gekomen en A. Prins brengt verslag uit van een niet al te sympathiek jonge erfgenaam en de manier waarop deze met zijn erfenis omging. Vanuit de regio West-Zeeuws-Vlaanderen vervolgt S. Hoornick zijn 'Parenteel van Francois Carel'.

• Heem- en oudheidkundige bladen

Schouwen-Duiveland

De *Kroniek van het land van de zeemeermin* 2018 is geheel gewijd aan 'Een bijzonder ensemble in het Stadhuis museum: herinnering aan de Zierikzeese regent Mr. Marinus Stavenisse (1601-1663)', geschreven door G. Sanders, A. Scheffers en H. Uil. Aanleiding voor de publicatie was in de eerste plaats de verwerving van een geschilderd portret van Marinus van Stavenisse en zijn rouwbord, afkomstig uit de Grote of Sint-Lievensmonsterkerk in Zierikzee. De Franse koning Lodewijk XIV heeft in 1661 een gouden keten geschonken aan Marinus Stavenisse, behorende bij de Orde van de Heilige Michaël en in 1663 het adelsdiploma. Beide voorwerpen zijn in bruikleen gegeven aan het Stadhuis museum in Zierikzee. De vier genoemde objecten zijn bijzonder genoeg om er een publicatie en tentoonstelling aan te wijden. In de publicatie wordt ingegaan op de vraag wie Stavenisse was en hoe zijn ster steeg. Er wordt stilgestaan bij de functies die hij bekleedde en de onderscheidingen die hem ten deel vielen.

In *Stad&Lande* van de Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland (oktober 2018) schrijft H. Dalebout over kloosters en orden op Schouwen. M. van de Plasse en S. Eggink nemen de vergankelijkheid van alles om ons heen in ogenschouw, zoals oude winkeltjes die verdwijnen, gereedschappen die bijna niemand meer kent en zelfs hele dorpen die ten onder gaan. Zij schreven daar een boek over dat in november dit jaar verschijnt: *Vergankelijk in Zonnemaire*. Over het verkeer en vervoer op Schouwen-Duiveland in 1945 vertelt R. van Langeraad KAZN, en over de geschiedenis van het gemeentehuis bij Viane - gebouwd in 1878 op last van het polderbestuur - laat J. de Jonge zijn licht schijnen. Waarom een nieuwe school in Burgh niet meer gebouwd kon worden, hoewel er een vierde schetsontwerp van is ontdekt uit 1913, is uitgezocht door A. Damman. De opening van een nieuwe bijzondere school in Haamstede blijkt de boosdoener geweest te zijn, waardoor de kinderen uit Burgh tot 1961 op een nieuw schoolgebouw moesten wachten. In de rubriek 'Uit de papieren' gaat het over strenge straffen voor vandalen en oproerkrakers in Dreischor en B. Blikman-Ruiterkamp vertelt een waar gebeurd verhaal over scholieren die zich in de oorlog ontpopten tot slimme zakenmannen.

Tholen

15 Jaar Heemkundekring Stad en Lande van Tholen heet het jaarboek 2017 van de kring, al een hele leeftijd! A.J. Smits heeft zich verdiept in de geschiedenis en de bewoners van De Hooge Hoeve, gelegen in het midden van de Oud-Kempenshofstedepolder. Over deze hoeve was eerder onderzoek gedaan door dr. J.C. de Man in 1895. W. Blaas beschrijft de geschiedenis van een bijzonder pand in de Visstraat in Tholen. Hij schetst een beeld van het gebouw met veel verschillende functies, zoals pakhuis, winkel, woonhuis tot aan supermarkt toe. Kees de Koning, een van de oprichters van de heemkundekring in 2002, vertelt over de gebeurtenissen van de laatste vijftien jaar: hoe alles begon, de werkzaamheden, de teleurstellingen en successen en de wensen voor de toekomst.

Walcheren

In *De Wete* van de Heemkundige Kring Walcheren (2018, 3) gaat A. Bosselaers in een artikel uit van een oude foto van de

Oostkerk, genomen vanuit de Breestraat. Na onderzoek komt hij tot de conclusie dat de foto genomen moet zijn vanuit de vroegere Dampoort. Hoewel van die Dampoort geen foto bekend is maar wel tekeningen en een aquarel uit 1876 van J.H. Hollestelle, weet de auteur met behulp van moderne technieken een reconstructie van de poort te maken. Door een oud boekje, geschreven door de Meliskerkse veearts - *de paeremeester* - Piet de Plaa, kan J.H. Midavaine ons vertellen over het leven van deze wonderlijke arts. A.R. Koppejan beschrijft het leven en het Middelburgse slepersbedrijf van zijn vader Jan Koppejan. In de rubriek 'Walcheren van de kaart' brengt J. Simons de lezer naar Azië, en wel naar de Koudekerkes Toren aan de Parelrivier en de Koudekerkes Baai aan de kust van Champa.

In *Den Spiegel* van de Vereniging Vrienden van het muZEEum en het Gemeentearchief Vlissingen (2018, 4) wordt veel aandacht geschonken aan de Eerste Wereldoorlog, die in 2018 honderd jaar geleden beëindigd werd. Het gaat vooral om de situatie in Vlissingen. De belangrijkste figuur in dit nummer van *Den Spiegel* is Abraham Hans, die zich met zijn gezin in 1915 in Vlissingen vestigde. Abraham Hans was journalist en schreef onder andere artikelen voor de *Vlissingsche Courant*. Ook schreef hij feuilletons, toneelstukken en organiseerde hij lezingen en liefdadigheidsvoorstellingen. De tijd vóór de oorlog wordt behandeld, de angst voor de op handen zijnde oorlog, de mobilisatie en de vluchtelingenstroom met alle ellende die van dat alles het gevolg was. Nederland heette neutraal te zijn, maar de bevolking kreeg wel steeds meer last van de gevolgen van de oorlog. Tegen het einde van de oorlog brak de Spaanse Griep uit, die ook slachtoffers in Vlissingen eiste. Er wordt uitgebreid ingegaan op het onderwys aan de Belgische vluchtelingen, waarbij ook het personeel van de Belgische scholen betrokken werd. Daarna komt het leven van Abraham Hans en zijn betekenis voor Vlissingen aan bod, gevolgd door zijn loopbaan na de oorlog en zijn politieke betekenis.

Arneklinken van de historische Vereniging Arnemuiden (2018, 3) begint met een nieuw vervolgv verhaal van P. Feij over Arnemuidens geschiedenis, nu in de tijd van koning Willem II. Er komt een beeld naar voren van bittere armoede en ondervoeding van de bevolking, die voor een groot deel ook nog in zeer slechte woningen is gehuisvest. De vier kronieken van Arnemuiden, samengesteld door J. Adriaanse zijn op een website gezet: kroniek.arnehistorie.com. Omdat de geschreven edities niet meer verkrijgbaar zijn is dit een belangrijke vervanging.

P. Baaijens schrijft een mooi portret van de pas overleden G. de Nooijer, aan de hand van verhalen door Gerard de Nooijer zelf aan hem verteld. E.J. Marijs vertelt over het leven van zijn grootvader Jan Marijs. De armoede waarin het gezin van Jan Marijs opgroeide kennen we gelukkig niet meer. 'Feest in Arnemuiden op 12 mei 1874' is een artikel over het feest ter gelegenheid van het zilveren kroningsfeest van koning Willem III. R. Rijkse geeft een verslag van de feestelijkheden. De rubriek archeologie van J. Adriaanse gaat over een zestiende-eeuws scheepswrak in de Arne bij Arnestein.

In het *Polderhuisblad*, *Wasschappels Magazine* (juni 2018) brengt A. Provoost verslag uit over het 'Basalten jubileum', naar aanleiding van de eerste basaltglooi-

ing, aangelegd in 1868. J. Zwemer vertelt dat de Westkappelaars in 1806 beschuldigd werden gewapend hun groenten te willen beschermen, bang dat de Hollandse militairen die daar in de Franse tijd gelegerd waren die zouden stelen. Volgens het gemeentebestuur waren de mannen gewoon aan het jagen, wat helemaal de woede opriep van de Franse divisiegeneraal Monnet de Lorbeau. Over het kermisvierden in Westkapelle doet J. Kaland een boekje open.

De Bevelanden

In *De Spuije* van de Heemkundige Kring De Bevelanden en de Vereniging Vrienden van het Historisch Museum De Bevelanden (zomer 2018) schrijft A. Haaij over een verdwenen boerderij in de Yerseke Moer, gelegen aan de huidige Reeweg. In 1851 is de hoeve door onweer verwoest. In een volgende aflevering komen nog twee verdwenen hoeven aan de orde. G.J. Lepoeter vertelt over het testament van ambachtsherr Dignis Dominicus, en in het bijzonder over een opmerkelijk legaat in dat testament. Het verhaal achter een bijzondere bokaal uit het Historisch Museum komt van de hand van H. van Rees. Deze bokaal is gemaakt ter gelegenheid van de herdenking van 200 jaar Satisfactie van Goes. Het artikel van F. de Klerk gaat over een oude tekening die te maken heeft met het beleg van Goes in 1572, wat weer een verbinding geeft met de genoemde bokaal. T.W. Rosmolen kijkt terug naar de gevaarlijke maar ook spannende tijd - de oorlogsjaren 1940-1945 - en hoe hij die als tienjarige beleefde. B. le Clercq bespreekt het blazen van de Kapelse rederijderskamer De Wijngaartranke.

De *Nieuwsbrief* van de Heemkundige Vereniging Terneuzen (september 2018) geeft verhalen uit de Eerste Wereldoorlog, geschreven door Maurice Renier, en na diens overlijden in handen gekomen van zijn familie. J. Hoving heeft de geschriften ontcijferd, en zo nodig van verduidelijking voorzien. In 1916 is de jonge Maurice via Londen naar het front in België gestuurd. Sappige verhalen over de kat Pier, een vaste metgezel van de soldaten en een prima rattenvanger, nemen een flink gedeelte van het verhaal in. Maar het verhaal wordt grimmiger: er vallen steeds meer gewonden. Maurice wordt getroffen door vijandelijk artillerievuur tijdens een Duits offensief, bekend als de 'Slag aan de Reigersvliet'. Veel gewonde soldaten sterven aan buikwonden, bloedingen en shock. Maurice Renier heeft veel geluk gehad dat hij zijn verwonding overleefd heeft.

Aan het einde van de oorlog besloten enkele ingenieurs bij Rijkswaterstaat te proberen de bruggen en sluisdeuren bij Terneuzen voor vernieling te behoeden. Bij de Westsluis demonteerden ze springladingen onder de brug. Helaas werden zij ontdekt door de terugtrekkende Duitsers, werden beschoten waarbij vijf dodelijke slachtoffers vielen. Koningin Wilhelmina, die 14 maart 1945 een bezoek aan Terneuzen bracht, is diep ontroerd en beslist dat bij de Westsluis een monument voor deze dappere gevallen moet worden opgericht. Het oorlogsmonument is ontworpen door de Terneuzense kunstenaar J. Huineman en gerealiseerd door beeldhouwer P. Starreveld. In verband met de bouw van een nieuwe zeeluis is het monument tijdelijk overgebracht naar een locatie aan de Binnenvaartweg.

Zeeuws Erfgoed - blad voor erfgoedliefhebbers is een uitgave van Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland en verschijnt vier keer per jaar. De uitgave informeert over het materieel en immaterieel erfgoed in Zeeland. De activiteiten van de SCEZ worden mede mogelijk gemaakt door de Provincie Zeeland.

Redactie Saskia Buitenkamp, Marinus van Dintel, Jan Kuipers, Veronique De Tier en Janneke de Wit

Eindredactie Saskia Buitenkamp, Jeanine Dekker, Marinus van Dintel, Jan Kuipers en Veronique De Tier

Foto's SCEZ, tenzij anders vermeld

Auteursrecht

Het auteursrecht van *Zeeuws Erfgoed* (gehele uitgave) berust bij de SCEZ; van externe bijdragen bij de auteurs. Gehele of gedeeltelijke overname of publicatie van artikelen is uitsluitend toegestaan met bronvermelding na toestemming van de SCEZ en de rechthebbende(n). De SCEZ streeft er met de uiterste zorgvuldigheid naar om voorafgaand aan het moment van publicatie contact op te nemen met de rechthebbende(n). Mochten personen of instanties als rechthebbende(n) alsnog niet benaderd zijn, dan kunnen zij hiervoor contact opnemen met de redactie. De SCEZ kan op geen enkele wijze aansprakelijk worden gesteld voor door derden aangeleverd beeldmateriaal waarop auteursrecht berust.

Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland
Postbus 49 4330 AA Middelburg
Bezoekadres Het Schuitvlot, Looierssingel 2
T +31 (0)118-670870 | E info@scez.nl
Twitter SCEZ @erfgoedzeeland | www.scez.nl

Contact redactie en administratie

Reacties en adreswijzigingen bij voorkeur digitaal via zeeuws erfgoed@scez.nl of via postbus 49, 4330 AA Middelburg o.v.v. *Zeeuws Erfgoed*.

Opmaak decreet, Ramon de Nennie, Middelburg

Druk Meulenberg, Middelburg

Aan dit nummer droegen bij

John Akkermans, Jeanine Dekker, Robert van Dierendonck, Marinus van Dintel, Aagje Feldbrugge, Johan Francke, Hans Jongepier, Dennis de Kool, Jan Kuipers, Karel Meertens, Daniëlle Otten, Polderhuis Westkapelle, Bram Silkens, Wim Scholten, Jop Steenhof de Jong, Veronique De Tier, Truus Trimpe Burger-Mekking en Janneke de Wit

ISSN 2352-4766

Losse verkoopprijs € 5,00 (alleen aan balie SCEZ)

De SCEZ staat voor het beschermen, benutten en beleven van erfgoed. Ons werk staat niet op zichzelf. Samen met de vele andere erfgoedorganisaties in Zeeland richten wij ons op een goed functionerende erfgoedzorg.

Donateurs van de SCEZ ondersteunen het erfgoed in Zeeland. Dat kan al voor 15 euro per jaar.

Meer weten? Kijk op www.scez.nl/donateur

WALONEREN.

PROEFVLUCHT VAN DE „SCHELDENEUW“.

Het A.N.P. meldt ons uit Veer: Gisteravond heeft het „compensatiewaterdijtuig“ „De Scheldeneuw“ beëindigd door den constructeur D. Slot, zijn eerste proefvlucht boven het Veer zee- en gemaal.

De proefvlucht mag buitengewoon geslaagd heeten.

Reeds na een zeer korten aanloop steeg het toestel, dat zich in de lucht zeer stabiel hield. Gisteren waren de motoren harscheid.

Het A. N. P. meldt ons nader uit Veer:

De geslaagde eerste proefvlucht van de „Scheldeneuw“ had door den heer Slot bij de afdeling vliegthuis van de Kon. Maatschappij „De Schelde“ te Vlissingen geleideling plaatsgevonden, is eigenlijk een verrassing geweest voor allen, die de proefvluchten met het waterdijtuig hebben bijgewoond. Eerst waren de „Scheldeneuw“ van Vlissingen overgebracht naar het vliegthuis van de marine bij Veer.

re, dat ter beschikking van „de Schelde“ was gesteld. Er werden voortsproeven gedaan, waarbij enkele kleine fouten aan het licht kwamen, die gisteren verbeterd werden. In den namiddag werden opnieuw voorsproeven gedaan, waarbij bleek, dat de vliegthuis op het water goed voldeed, toen maakte de heer Slot, die zelf met de „Scheldeneuw“ over het water landde, overtuigd van de aanwezige oeffeningen, een start en vervolgens een eerste korte vlucht. Deze slaagde in elk opzicht uitmuntend en na eenige uren gedraaid te hebben daalde de machine vlot op het water.

De „Scheldeneuw“ is gebouwd met een hield-motordrijver, dus de vliegthuis. Het verbruikt in sommige opzichten overeenkomst met de „Scheldeneuw“ van den heer Slot, en wordt evenals het landdijtuig van achterein aangedreven, waarmee ook weer gebruik wordt gemaakt van een lichtere draagmotor.

Hedenmee is de heer Slot wederom met de „Scheldeneuw“ opgetogen en heeft voor de tweede maal een proefvlucht gemaakt. Deze van langere duur dan gisteravond. Ook ditmaal

slong de vlucht uitstekend en troonde de heer Slot zich zeer bevredigd, zoodat over de vliegthuis van de machine als over haar gedrag op het water.

ZUID-BEVELAND. DE GEITENHOEDERIJ OP ZUID- EN NOORD-BEVELAND.

Men schrijft ons:

Na de tijdsomstandigheden veel veranderd zijn en er veel werkloosheid is, verdient de Geitenhoederij zeer zeker meer algemeene bescherming onder den werkenden stand. Veel vorderen verloren aan dieven, wegbrengen en sloeten. Gemakkelijk is er dus vorderen te krijgen. De grond is wat goedkoper, goedit vorderen is voordeliger te maken zijn. Met kleine aardappelen is men soms verlegen. In vijlen tijd kan men van wat oude pelen met eenige vanden een goed hok maken. Dit was

Bron: krantenbankzeeland.nl

MOOnuMENTaal

De aanbouw van de 'Scheldemeeuw' door de Koninklijke Maatschappij De Schelde in Vlissingen (collectie Gemeentearchief Vlissingen, Stichting Behoud Scheldecollectie).

Het watersportvliegtuigje in het Kanaal door Walcheren bij de Koningsweg na een proefvlucht in 1936 (collectie Gemeentearchief Vlissingen, foto Dert).